

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या
Class No. 891-4609
पुस्तक संख्या
Book No. M112

रा० पु०/N. L. 38.

MOIP Sant.—126 NL (Sp/73)—26-9-74—10,000

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

अन्तिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी। दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन ६ पैसे की दर से विलम्ब शुल्क लिया जायेगा।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

--	--

ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤ

1828—1880

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬ

ਪਟਿਆਲਾ

ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ :

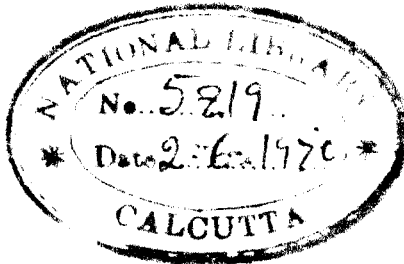
National Library, Calcutta.
Delivery of Book Act., 1954.

P
891 4509
N 112 m

ਮੁੱਲ : ਰ: 1-10

DBA000005819PAN

ਫਾਪਕ :

ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਖੰਨਾ,
ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਡਾ ਟਾਂਡਾ, ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਝੁੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਣਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਭਾਵਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਸੇ ਸਿਲਸਲੇ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਗੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

‘ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਹਿ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ। ਇੰਨੀ ਵਿਚ ਓਹੋ ਮੈਂ ਰੋਝੀਓ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਕਿਤਾਬ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਕਈ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਸਾਲ ਮੈਂ ਨਾਕਪੂਰ ਚਿੰਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਹੱਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੱਸਾਂ ਅਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਬੇਧਿਆਨੇ ਦੁਹਰਾਓ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਂ ਗਲਤ ਛੱਪ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਸਿਲਸਿਲਾ ਥੱਲ੍ਹਾ ਏਧਰ ਉਧਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਣ ਮੇਰੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਨੇ ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਭਾਵੇਂ, ਪਾਂਗਾਰਕਾਰ, ਸਰਵਦੇ, ਦਾਂਡੇਕਰ, ਦੋਸ-ਪਾਡੇ, ਖਾਜਲਕੋਰ ਆਦਿ) ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਿਆ ਪਲਟਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਾਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਤਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ, ‘ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਥਦ ਕੋਸ਼’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਤਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ, ‘ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਥਦ ਕੋਸ਼’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਕਿ. ਪਾ: ਕੁਲਕਰਣੀ ਦੇ ‘ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਕੋਸ਼’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਭਾਵੇਂ, ਪਾਰਟਸਕਰ, ਸਰਦਾਰ ਫਾਟਕ, ਕੋਲਤੇ ਆਜਗਾਨਕਰ ਮੇਰੇ ਰਹਿਬਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਗਰੰਥ ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਉਸੇ ਇਕ ਇਕ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਥੱਲ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਜੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼

ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧੇ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਸਰੀ ਸਿੱਖਣ । ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਹੈ । ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣੀ-ਫਰਾਉਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਮੈਂ ਭਾਈ ਖਸ਼ੋਮ ਚੰਦਰ ਸੁਮਨ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਜ ਇਸ ਸਕਲ ਵਿਚ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਪਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕੀ ਹੈ । ਵਰਨਾ ਮੈਂ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਪਾ ਦੱਸ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਂ । ਵੱਲਾਂ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲਵਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਨਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ । 'ਪ੍ਰਭਾਕਰਾਚੀ ਜੜਨ-ਘੜਣ-ਖਡ-ਬਤੀਤ ਮਹਣਾਯਾਲਾ (ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਥੜ ਖਾਬੜ ਹੈ ।) ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਾਂ ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ

ਅੰਕ ਨੰ:	ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ	ਤਤਕਰਾ ਪੰਨਾ
1.	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ	1
2.	ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ	5
3.	ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਤ ਕਵੀ	18
4.	ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ	32
5.	ਕਾਵਿ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਯੁੱਗ	38
6.	ਪੰਜ ਅਧੁਨਿਕ ਕਵੀ	48
7.	ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ—ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ	58
8.	ਮਰਾਠੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	63
9.	ਕੁਛ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗਦਕਾਰ	65
10.	ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ	73
11.	ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਾਸ ਕਾਰੀਗਰ	92
12.	ਕਸ਼ ਸਾਹਿਤ	99
13.	ਚਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ	104

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ

ਰਾਮਾਇਣ ਜਾਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਸਾਸਨਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਕਿਰਨਾਰ ਵਿਚ, ਪੂਰਵ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਪਰ ਕਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਧੌਲੀ ਵਿਚ, ਗੰਜਾਮ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਜੰਗੜ ਵਿਚ, ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਖਲਸੀ ਵਿਚ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ, 'ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਿਕਾ' ਪੈਟੋਨਿਕਾ, ਅਪਰਾਤਾ' ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸਕ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਤ ਉੱਤਰ ਕੋਂਕਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਸੂਰਪਰਕ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਗੁਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਜਾ ਪੈਠਣ ਪੈਟੋਨਿਕ ਸੀ। 'ਪੇਰੀਪਲਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਗਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ ਟਾਲੇਮੀ ਏਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਬੇਠਣ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਿਕ' ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰੱਟਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਰੱਟ' ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਲੋਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਰਾਸਟਰਕੂਟ ਨਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਬੋਲਗਾਵ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੁਗੰਧਵਰਤੀ (ਸੋਦੱਤੀ) ਵਿਚ ਰੱਟ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਰਜਵਾੜਿਆ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ 'ਪੈਟੋਨਿਕ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਿਕ' ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਦਲੇ ਭੋਜ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਕੁਲਾਥਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 'ਕੁਡੇ' ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਹਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਮਹਾਭੋਜ' ਨਾਮ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੋਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਭੋਜ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਿਕ' (ਰੱਟੀ ਰੱਠੀ, ਅਥਵਾ ਰੱਟ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਾਂ ਮਹਾਰੱਟ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ।

'ਮਹਾਵੰਸੋ' ਨਾਮਕ ਸਿੰਹਣੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਈਸਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਦੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਪਰਾਚੀਨ, 'ਦੀਪਵੰਸੋ' ਨਾਂ ਵੇਸੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਮੋਗਲੀਲਪਤੋਂ :। ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਨੇ ਮਹਾਰੱਟ, ਅਪਰਾਤਕ ਅਤੇ ਵਨਵਾਸੀ-ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ

ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। 'ਦੀਪਵੰਸ਼' ਵਨਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਜੇ, ਬੇੜਸੇ ਅਤੇ ਕਾਰਲੇ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਠੀ' ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਠਿਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਈਸਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਮਹਾਰਾਠੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲੜਾਕੂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ' ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਸਰਵੱਸਯ ਵਿਚ ਵੀਹ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੂਚੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—“ਨਾਗਰ ਨਾਗਰੰ ਤੁ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸ਼ੋਰਸੇਨਯੋ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਮ ॥

ਇਸ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚ 'ਸੇਤੂਬੰਧ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਲੀਵਾਹਨ ਰਚਿਤ 'ਸ੍ਰਿਗਾਰਪਰਕ ਪਦ' ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ ਵਰਹੁੱਚੀ ਦੇ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਪਲੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ 99 ਹਜ਼ਾਰ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ 'ਯੁਆਨ ਚੁਆਂਗਾ' ਈਸਾ ਦੀ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਲੂਕਯ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਮੋਹੋਲੋਚ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਘੇਰਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭੜੋਚ ਤੋਂ 167 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਵਿਧਰਵ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਖੇਸਰ ਦੀ 'ਬਾਲ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਵਿਧਰਵ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਮ ਇਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (10—74) : 'ਅਨਰਘਰਾਘਵ ਵਿਚ ਵੀ 'ਇਦਮਰਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲੈਕਮੰਡਨ ਕਠਿੰਨ ਨਗਰਮ' ਅਜਿਹਾ ਕੁੰਡਨਪੁਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ 'ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ' ਨਾਮ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ। 'ਰੱਟ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਰੱਟ' ਕਿਸੇ ਮਰਾਠਾ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ: ਅੰਬੇਦਕਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਹਾਰ' ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ। ਅਨੁਸੂਤੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਰ ਕੇ ਹਟਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮਰਾਠਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਆਂਧਰ-ਪ੍ਰਿਤਯ ਜਾਂ ਸ਼ਾਲੀਵਾਹਨ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਲੀਵਾਹਨ ਘਰਾਨਾ ਲੱਗ-ਪੱਗ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਦੀ ਈਸਵੀ ਸਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 50 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਸੱਕਾਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ। ਸ਼ਾਲੀਵਾਹਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧ

ਸੰਪਰਦਾਯ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ । ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਾਲੂਕਯ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਪੂਰਵਚਾਲੂਕਯ (ਈਸਵੀ 550—753)

ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਈਸਵੀ 753—973)

ਉੱਤਰ ਚਾਲੂਕਯ (ਈਸਵੀ 973—1179)

ਯਾਦਵਵੰਸ਼ (ਈਸਵੀ 1179—1318)

ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਆ ਕੇ ਯਾਦਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਕੀਤਾ । 1347 ਤਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ । ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਮਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ । ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਹਮਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪੰਜ ਟੁੱਕੜੇ ਹੋ ਗਏ । ਮਗਰੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਰਹੀ । ਮਗਰੋਂ ਪੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

ਇਤਹਾਸ ਸੰਸਧਕ ਰਾਜਵਾਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰਚਾ ਵਸਾਹਤ ਕਾਲ' ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਰਾਧਾ ਮਾਧਵ—ਵਿਲਾਸ ਚੰਪੂ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉੱਤਪੱਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਮਗਧ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਵਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਨ ਬੁਧਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਤ 'ਰਾਸ਼ਟਰਿਕ' ਹੋਰ ਸਨ । ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਅਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵੈਰਾਸ਼ਟਰੀਅਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਆਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਮਹਾਰ-ਸ਼ਟਰੀਅਨ ਬਣਿਆ । ਦੱਖਣ ਵਿਚ 6 ਸੌ ਸਾਲਾ ਤਕ ਰਹੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚਿਆ ਜਾਂ ਉੱਚ ਕਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਆਨਾਂ ਦਾ ਨਾਗਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਤ ਹੋ ਕੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਿਆ । ਨਾਗ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਅਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਰਾਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ, ਉਪਾਸਨਾ ਮਾਰਕਵਨ ਦੇਵਤਾ ਪੂਜਾ, ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪੰਥਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸੀ ।

ਮਾਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ, 1640 ਈਸਵੀ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਨ ਸੰਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ । ਸਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗੀ । ਸਿਵਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਚੂ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਸਵਾਈ ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਤਕ ਹਿੰਦੂ ਪਦ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਸਵਰਾਜ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ । 1818 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ ਅਨੇਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਨੱਸਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮਰਾਠਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ । ਸਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਲਗ-ਪੱਗ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਘਨ ਮੀਲ ਸੀ । ਇਸਦੀ ਆਮਦਨ ਡੇਢ ਤੋਂ ਪੈਂਦੇ ਦੋ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ 267

ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ 1803 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਜੱਦੀ ਜਾਫ਼ੀਰ ਤੋਂ 239 ਗੁਣਾ ਵੱਧਿਆ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਵੀ 54 ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾ ਵੱਧੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਬਦਰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਮੇਹਨਤ, ਰੁੱਖੀ, ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਘੱਟ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜੀ ਜਾਨ ਨਾਲ ਜੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਮਾਗਨੇਸ਼ ਗੁਣਕਾਰੀ ਉਰਫ਼ 'ਗੋਬਿੰਦਾਗੁਜ਼' ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਬੰਦਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਹ ਵੁੱਲਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ ਉੱਜ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦੇਸ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੋਟਾ ਸੋਟਾ ਖਾਣ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ", ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ।

ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਚਿੱਤਮਣ ਵਿਨਾਇਕ ਵੈਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁੱਲ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਜਨਨੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਹੈ, ਪਰਤੱਖ, ਮਨਕੱਤਵ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਟੇਨ ਕੋਨੋ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਗ੍ਰਿਅਰਸਨ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਰਾਏ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਰੀਆ ਭੱਜ ਅਤੇ ਯਾਦਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਰਸ਼ੇਨੀ ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਗਧੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਨਰ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਈਸਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਈਸਾ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਮਾਗਧੀ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲੀ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਸ਼ਰਸ਼ੇਨੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ। ਚਿੱਤਮਣ ਵਿਨਾਯਕ ਵੈਦ ਅਨੁਸਾਰ 700 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਪਾਂ: ਦਾ: ਗੁਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਥਿਰਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ। ਡਾ: ਤਾਗਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਬਾਈ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੱਖਣ-ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਸਿਲਾਲੇਖ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਚਚੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਅਸ਼ੁੱਧ' ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਡਾ: ਵੈਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾ: ਜੈਨ ਦੱਖਣਾਤਮ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੋਭੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਕਾਰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ (ਸਮਾਨ ਅਰਥ) ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਸੱਰਸਈ' 'ਵੱਜਾਸਗ'

ਸ਼ਬਦ) ਸਾਮੀ (ਯਹੂਦੀ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ) ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪੀਨ (ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਡੱਚ ਆਦਿ) ਆਸੇਨ ਪ੍ਰੀਸਰਵਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਮੌਲਸਵਰਥ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਖਿਆ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਵਾਸਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਆਪਟੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ 189 ਸ਼ਬਦ ਸੰਖਿਆ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਤੁਰਕੀ) 2900 ਸ਼ਬਦ ਹਨ, 1500 ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ 560 ਹਨ। ਮਰਾਠੀ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਘੋਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਾਠੀ ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੇਰਸੇਨੀ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸ਼ੇਰਸੇਨੀ ਦਾ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਯ ਪ੍ਰਕਿਰਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਸ਼ੇਰਸੇਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਮਾਤਰ ਹੈ-ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਾ ਦੀਆਂ ਜੋ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਰਸੇਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਾਗਧੀ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ (ਸੂਬਾਈ) ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਵਾਂਗ ਲ (ਲ) ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੈਦਿਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਵਿਚ ਨ (ਨ) ਹੈ, ਠ (ਠ) ਨਹੀਂ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਰ (ਰ) ਦੀ ਥਾਂ ਲ (ਲ) ਅਤੇ ਸ (ਸ) ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ (ਸ਼) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸ੍ਰ (ਸ੍ਰ) ਯਾ ਰ੍ਥ (ਰ੍ਥ)। (ਥ) ਦੀ ਥਾਂ ਸ੍ਰ (ਸ੍ਰ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸ੍ (ਸ੍) ਦੀ ਥਾਂ ਸਟ (ਸਟ)। ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਵਾਂਗ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦੀਰਘ (ਲੰਬੇ) ਸੁਰ ਹਰੱਸਵ (ਛੋਟੇ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਕੁਮਾਰ ਕੁਮਾਰ) ਮਿਦੂ (ਮਿਠੇ) ਵਿਅੰਜਨ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਬ੍ਰਜਤੀ ਵੱਚਈ-ਬੱਚੂ) ਆਦਯ ਦ (ਥ) ਡ (ਢ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਦਸਤੀ—ਡਸਈ) ਮਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਸਠੀ ਚਤੁਰਥੀ ਦੇ ਸ੍ਰ (ਸ੍ਰ) ਪ੍ਰਤਯਯ ਦਾ 'ਸ' ਰੂਪ ਬਣਨਾ, ਨਪੁੰਸਕਲਿੰਗੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਲਿੰਗ ਦਾ ਬਦਲਨਾ, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤਯਯ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਦੰਤ, ਆਗਮ ਦਾ ਵਿਕਲਪ, ਇੱਛਾ ਅਰਥਾਤ ਧਾਤੂ ਧਾਤੂ-ਸਮੀਪਅਰਥੀ 'ਇਲ' ਪ੍ਰਤਯਯ, ਕ੍ਰ (ਕ੍ਰ) ਅਤੇ ਕਤਵਤੁ ਪ੍ਰਤਯਯ ਦੇ ਧਾਤੂ ਸਾਧਕ ਵੀ ਵੈਸੇ ਹੀ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ	ਮਰਾਠੀ	ਹਿੰਦੀ
ਮਿਮ (ਮਿਮ)	ਮੀ	ਮੈਂ
ਅਹਿਮਿਮ	ਅਹਿਮ	ਹਮ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ	ਮਰਾਠੀ	ਹਿੰਦੀ
ਮਏ, ਮਈ	ਮਿਯਾ, ਮਯਾ	ਮੈਨੇ
ਮਝਜੋ ਮਹਾਹਿੱਤੋ	ਮਜਹੁਨੀ	ਮੁਝਸੇ
ਮੱਝ	ਮਜ	ਮੁਝੇ
ਮੇਚਯ	ਮਾਝੇ	ਮੇਰਾ

ਹੁਣ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਨਚਿਤ੍ਰ ਦੇਖੀਏ। ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਕਾਸ ਅਵਸਥਾ ਸਕ 608 ਤੋਂ ਸਕ 900 ਤਕ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਸਬਦ ਈਸਾ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਸਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪੱਨਾਸ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਤਵੀਂ ਤੋਂ ਚਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਤੁਲਪਲੇ ਨੇ ਈਸਵੀ 1100 ਤੋਂ 1350 ਤਕ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 983 ਈਸਵੀ (ਸ੍ਵਣਵੇਲਗੁਲ) ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ 1267 ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਦਵ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਕਾਤਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਨਾ ਔਖਾ ਹੈ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਮੁਕੰਦ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ 1128 ਤੋਂ 1298 ਈਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਕਾਲਿਕ (ਸਮਾ ਦੀ) ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ “ਗਿਆਨੋਸਵਰੀ” ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਚ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥਿਕ ਸਾਹਮਨਾ 1199 ਵਿਚ ਸ਼ੋਮੇਸਵਰ ਦੀ ‘ਅਭਿਲਖੀਤਾਰਥ ਚਿੰਤਾਮਣੀ’ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਪੱਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਈਸਵੀ 1312 ਵਿਚ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਗਮਯ (ਸਾਹਿਤ) ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਇਆ।

ਚੋਭਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ (ਈਸਵੀ 1300 ਤੋਂ 1400 ਦੇ ਵਿਚ) ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾਦੇਵੀ ਦਾ ਕਾਲ (ਈਸਵੀ 1468 ਤੋਂ 1475) ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਕੇ ਬਾਹਰ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾ ਰੂਪ ਏਸੇ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਧ ਸਥਿਰ ਹੋਈ, ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਮਰਾਠੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤਕ ਲੈ ਗਏ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਵ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਚਾਲੂ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਰਪੇਚ, ਫ਼ਾਲਤੂ, ਕੰਪੂ, ਕਾਰਤੂਸ, ਪਰਾਤ, ਪਿਸਤੌਲ, ਕਾਫ਼ਰ, ਸਾਬੁਨ, ਮਿਸਤਰੀ, ਫ਼ਰਮਾ ਆਦਿ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫੇਰ ਪੰਡਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਮੌਰੋਪੰਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਈ) ਸ੍ਰੀ ਧਰ (ਪ੍ਰਾਸਾਦਿਕ ਸਹਜਗਮਯ ਬਾਲਬੋਧ) ਸਾਹੀਰ ਕਵੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਨਤਕ ਰੂਪ) 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ 25 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਰਪੂਰ ਰਹੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਗਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਲਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਇਸੇ ਸਦੀ ਵਿਚ 1935 ਦੇ ਲੱਗ-ਭੱਗ ਵੀਰ ਸਾਵਰਕਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੂਧੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਮਾ ਸਕਿਆ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪ

ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਣਿਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਕਾਵਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ‘ਸ਼ੁਪਤਸ਼ਤੀ-ਸੋਤੁਬੰਧ’ ਦੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਮੁਕੰਦਰਾਜ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨੀਂਗਰੀ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਗਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਜ ਵਾਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। 11 ਵੀਂ ਤੋਂ 12 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਗਰੰਥ ਰਚਨਾ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ 400—500 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਹਿਜ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਯਾਗਯ ‘ਵਲਕੀ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਨੇ ‘ਕਥਾ ਕਲਪਤਰੂ’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਲੋਕਬੋਲੀਆਂ ਗਿਣਾਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :—

ਭਿੱਲ, ਹਿੰਦੋੜ, ਕੋਂਕਣ, ਕੁਨੀਯ, ਕਣਿਵ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਰਬਸਥਾਨ, ਦ੍ਰਵਿੜ, ਗੋਂਡ, ਤੈਲੰਗ, ਸੇਧਲ, ਲੰਕਾ, ਕਾਵੰਗ, ਕੁੰਭਕੋਣ, ਮਰੰਗ, ਮਰੂ, ਸ੍ਰੀਹਰ, ਜਾਮ, ਕਾਮ, ਭੋਟਾਲ, ਅਹਿਰ, ਗੁਰਜਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਚੈਘ, ਮਾਲ, ਦੀਨਵਾਟਕ, ਕਨੌਜ, ਕਾਬੁਲ, ਯਵਾਤ, ਅਥਨੀ, ਮੰਗਰੂਲ, ਸੋਰਕਾਡ, ਮਕਾਸ਼ੀਲ, ਕੋਂਹ, ਚੋਹਟ, ਮਹਾਨੰਦ, ਹਾਬਿਲ, ਕਾਬਿਲ, ਮੁਲਤਾਨਾ, ਹਬਸ, ਫਿਰੰਗੀ, ਖੁਦਾਸਨ, ਵੇਦ, ਅੰਤਰਵੇਦ, ਮਹਾਚੀਨ, ਚੋਲ, ਪਾਚਾਲ, ਅੰਗ, ਬੰਗ, ਕਲਿੰਗ, ਅਸੀਥ, ਕਾਥੋਜ, ਨੇਪਾਲ, ਜਾਫਰਸ਼ਾਗ, ਕੁੰਤੱਲ, ਮੇਰੂ, ਤਪੋਦ, ਵਾਨਰਉਗਲ, ਹੋਮਨੰਦ, ਹਰੇਵ, ਮਾਰਥਾੜ, ਜੋਟ, ਤੇਟਨ, ਮੋਰਕਾਵਰ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ¹।

‘ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਬੋਲੀਆਂ’ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਮੁੱਕਟ ਦੇ ਰਤਨ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਰਾਠੀ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨੜ, ਤੈਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਗੁਜਰਾਤੀ

ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾ ਏਥੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਭਰੋਭਾ । ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਦੰਬ, ਪੱਲਵ, ਚਾਲੁਕਯ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ, ਬਲਚੁਰੀ, ਹੋਯਸਾਲ, ਜਾਧਵ, ਵਿਜੈ ਨਗਰ, ਵੇਂਡੇਅਰ ਆਦਿ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਅਸਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਡਵੀ ਨੀਂਦ, ਬੋਣ, ਉਗਲੀ ਮੁਗ, ਚੋਖਾਲ, ਪੰਨਾਸਿਲੇ, ਪੋਲੀ, ਹੜਪ, ਉਲਿਗ ਆਦਿ ਕੰਨੜ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕੰਨੜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਅਤੇ ਕਨਕਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤ ਪੰਡਰਪੁਰ ਦੇ ਵਿਨੋਬਾ ਦੇ ਬੜੇ ਭਗਤ ਸਨ । ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਕੰਨੜ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ । ਬਸਵੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ 1160 ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਬਸਵ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਗਯਾਤ ਪੰਥ ਹੈ । ਮਾਧਵ ਅਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਚੈਤੋਨਯ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 13 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਾਵ ਧਾਰਾ ਕੰਨੜ ਵਿਚ ਰੂੜ ਹੋਈ । ਕੰਨੜ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਪ, ਪੋਨੰ ਚੰਨ, ਚਾਮੁੰਡ ਰਾਏ ਆਦਿ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ । ਨਾਗਵਰਮ ਨੇ 'ਛੰਦੋਬੁਧੀ' ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੀ 'ਕਾਦੰਬਰੀ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਕੰਨੜ ਕਾਦੰਬਰੀ' ਲਿਖੀ । 11 ਵੀਂ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨਾਗਚੰਦਰ ਨੇ 'ਪੰਚ ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਕਾਤੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੰਨੜ ਕਵਿੱਤਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾ ਕੰਨੜ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵੀ ਹੈ ਰੁਦਰ ਭੱਟ । ਉਸਨੇ 'ਜਗਨਾਥ ਵਿਜੈ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ । 1210 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 15 ਵੀਂ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੰਨੜ ਵਿਚ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ' ਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਰਣੰਪਾ ਅਤੇ ਤਿੱਪਣਾ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਾ 'ਸਟਪਦੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਗਲੇ (ਭਾਵ ਗੀਤ) ਗਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ।

ਤੈਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਰਦੂਲਵੀਕੀਰਤ, ਚੰਪਕ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਉਤਪਲ ਮਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਛੰਦ ਹਨ । ਤੈਲਗੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇਵਾਕਿਤ ਅਤੇ ਨਰਾਕਿਤ (ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ) ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਅਰਪਤ (ਭੇਟਾ) ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਕਿਤੀਭਰਤਾ (ਕਰਨੀ ਦਾ ਮਾਲਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਵਿਦਵਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਤੀਭਰਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਵਿ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਧੀ ਨੂੰ ਰੰਗਾ-ਧਿਰੰਹਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤੈਲਗੂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਲੇਖਕ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆਂ ਹਨ ਨੰਨਯ ਭੱਟ । ਇਹ 1289 ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਾਜਮਹੇਂਦਰੀ ਦੇ ਵਿਸਨੂੰਵਰਧਨ ਚਾਲੁਕਯ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ।

ਮਲਿਆਲਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਤੇਰੁਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਤੋਂ 'ਰਾਮਚ੍ਰਿਤਮਾਨਸ' ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ । ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਪਦਰੁਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੇਰੂਸ਼ੇਰੀ

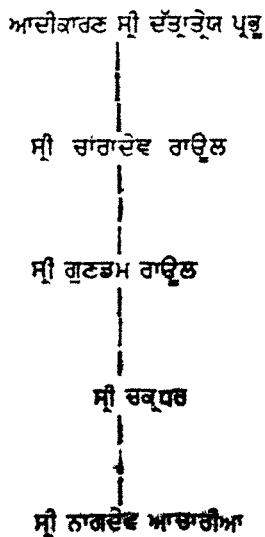
ਠੰਬੁਦਰੀ ਨੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਾਥਾ' ਲਿਖੀ। ਆਰੀਆ ਏਸ਼ੀਏ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਵਾਯੂਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਜੀਰਟੋ ਉਧਾਰ (ਮੁਹੰਮਤ) ਸੱਲੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਭੱਟ ਤ੍ਰਿਪਾਦ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਜਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਮਿਲਾਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਬਣਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਬੱਲਭ ਰਾਜਾ ਗੁਰਜਰ ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਹ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੈਵ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਧਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ (1093—1142) ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਪਾਲ (1142—1173) ਸ਼ੈਵ, ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਜੈਨ ਅਚਾਰੀਆ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ। 12 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਧੀ। ਭੱਟ ਚਾਰਣ ਕਵੀ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਸਾਹਿਤ ਮੀਰਾ ਅਤੇ ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਈਸਾ ਦੀ 14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 150 ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਆਖੋ, ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸਾਮਲਭੱਟ ਇਹ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ।

ਅਰੰਭਕ ਬੰਗਾਲੀ ਉਤੇ ਬ੍ਰਜ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮਾਗਧੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਸੌ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਚੌਹੇ, ਬੁੱਧਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ 'ਡਾਕੋਰ ਵਚਨ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਮੰਗਲ ਕਾਵਿ, ਅਰੰਭਕ ਰੂਪ ਹਨ। 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਧਰਮਮਯੂਰ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੂਪ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਰ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਉਤਰ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਉਦੇ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ, ਸਵੈਯੰਭੂ ਅਤੇ ਯਰਹੱਪਾ, ਕਾਨਹਯਾ ਅਤੇ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਜਿਹੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਨਦੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ-ਕਿੰਦੂ (ਸੋਮੇ) ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਾਠੀ ਦੇ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕੰਦਰਾਜ ਅਰਾਧਯ ਨੇ ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਨੁਭਾਵੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਸੁਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਵਿਵਿਧ ਧਿਆਨ ਵਿਸਥਾਰ' ਵਿਚ ਡਾ. ਨਾ. ਦੇਸ਼ ਪਾਂਡੇ ਨੇ 'ਮਹਾਨੁਭਾਵਚਾ ਵੇਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਲੇਖ ਮਾਲਾ ਲਿਖੀ। ਹ ਨ ਨੈਨੇ ਅਤੇ ਭਵਾਲਕਾਰ ਨੇ 1931 ਵਿਚ 'ਚਕ੍ਰਧਰ ਸਿਧਾਂਤ ਸੂਤ੍ਰਪਾਠ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1937 ਵਿਚ 'ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪਾਠ'। 'ਮਹਾਵਾਕਯ ਪ੍ਰਮੇਯ' 'ਵਿਵਿਧ ਧਿਆਨ ਵਿਸਤਾਰ'

ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। 1934-35 ਵਿਚ ਭਾਸਕਰਭੱਟ ਬੋਰੀਕਰ ਦੀ 'ਉਦਭਵ ਗੀਤਾਂ' 'ਉਰਫ' ਏਕਾਦਸ਼ਸਕੰਧ ਗ੍ਰੰਥ ਡਾ. ਵਿ. ਪਿ. ਕੋਤਲੇ ਨੇ 'ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲਵਧ' ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਯ. ਪੁ. ਦੇਸ਼ ਪਾਂਡੇ, ਅ. ਕਾ. ਪ੍ਰਿਯੋਲਕਰ ਅਤੇ ਕੋਲਤੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਨੁਭਾਵ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤਿਕ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉੱਝ ਤਾਂ 'ਮਹਾਨੁਭਾਵ' ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ "ਮਾਰਗ ਮਹਾਤਮਾ", ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਪੰਥ, ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਵਰ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਰਮ ਧਰਮ, 'ਅਚਯੁਤ ਗੋਤ੍ਰੀਯ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ) ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਯੰਜਕ ਕਵੀ ਨੇ 'ਭੱਟਮਾਰਗੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਸਨ। ਚਕ੍ਰਧਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਿੱਧਪੁਰ ਦੇ ਗੁਣਡਮ ਰਾਊਲ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਦੇਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਦਵਾਰਾਦੇਵੀ ਦੇ ਚਾਰਾਦੇਵ ਮਹਾਯੋਗੀ। ਪੰਥ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਚਾਰੀਆ ਨਾਰਾਦੇਵ ਜਾਂ ਭਟੋਬਾ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਧਰ ਨੇ ਅਚਾਰੀਆ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਣਡਮ ਰਾਊਲ ਤੋਂ ਚਕ੍ਰਧਰ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਉੱਝ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੁਰੂ—ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਦਾ ਅਵਧੂਤ-ਸਨਿਆਸੀ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਉਰਲੀ ਦੀ ਕਾਮਾਖਿਆ ਹਠਯੋਗਿਨੀ 'ਰਤੀਚੀ ਚਾਡਾ' ਦਵਾਰਾ ਵਤੀਕਾਰ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਭੇਗਣ ਆਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਅਜਿਹੀ 'ਲੀਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 'ਅਮਨਾਯ ਪੰਥ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ 'ਰਿਧੋਪੁਰਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਲੀਲਾ 9 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਣਡਮ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਕਮਲਾਰਨ-ਯ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਿਆਸੀ 'ਦਸ਼ਨਾਮੀ ਪੰਥ' ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦਾ ਗੋਬਰਧਨ ਮਠ-ਆਮਨਾਯ ਪੀਠ ਵਿਚ ਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਵਨ ਯਾ ਅਰੰਯਨ' ਉਪਪਦ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਗ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਦੇ ਪਉਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਹੂਰ ਦੇ 'ਸਿਖਰ' ਸੰਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦਸ਼ਨਾਮ ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਭਾਰਤੀ' ਉਪਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 'ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ' ਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਹੰਤ ਹਨ।

ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਸਪਤ-ਕਾਵਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ.....(1) ਵੱਤਸਹਰਣ, (2) ਸਿਸ਼ੂਪਾਲ ਵੱਧ, (3) ਉਦਭੱਵ ਗੀਤਾ, (4) ਰੁਕਮਣੀ ਸੁਐਬਰ (ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਕਿ੍ਤ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕਿਸ਼ਨ-ਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ (5) ਬਹਾਲੇ ਨਾਰੋ ਵਿਆਸਕ੍ਰਿਤ 'ਰਿਧੋਪੁਰਵਰਣਨ' ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣਡਮਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ (6) 'ਤੈਹਾਦ੍ਰੀ ਵਰਣਨ' ਵਿਚ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਹਨ। 7 ਵਾਂ ਕਾਵਿ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਤੇ ਟੀਕਾ ਹੈ।

ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਆਚਾਰੀਆ ਸ. ਜ. ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵੈਦਕ ਪੰਥ ਸੀ ਉਸਨੇ 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ 'ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ' 'ਅਧਿਆਤਮ ਰਮਾਇਣ' ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਨੇ ਤਤਪਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। 'ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਰਸਵਤ ਕਾਰ' ਸ੍ਰੀ ਭਾਵੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਮੁਨੀ ਵਿਆਸ ਪੁਰਵਾਸ਼ਰਮ ਦੇ ਕਮਲਾ ਕਰ ਅਯਾਚਿਤ ਕੋਟੀ ਨਾਮਕ ਉਦਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਕ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ 'ਸਮਾਧੀ' ਵਾਂਗ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ 'ਓਟੇ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ' (ਚੌਂਤਰੇ) ਬਣਵਾਏ। ਬੀੜ, ਪੇਠਨ, ਆਪੇਗਾਂਵ, ਛਲਟਣ, ਤਿਯੰਬਕ, ਮਠਪਿੰਡਰੀ, ਅਰਣਯ ਗਾਂਵ, ਮਿੰਗਾਰ ਰਾਮਦਰਾ, ਜੋਗੇ-ਸ਼ਵਰੀ, ਬੇਰੂਲ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਚੌਂਤਰੇ ਬਣਵਾਏ ਗਏ।

ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਚਰਣਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸਨਿਆਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਬਿਰਤੀ ਪੰਥੀ ਅਤੇ

ਨਿਬਿੜੀ ਪੰਥੀਆਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੁਝ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸੀ। ਮੁਰਤੀ ਪੂਜਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਗਮ ਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਚੇਲੇ ਦੇ ਆਲਿੰਯਨ ਨਾਲ 'ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਚਾਰ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੱਕਰਧਰ ਦੇ 'ਵਿਚਾਰ ਸਥਲ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 177 ਵਾਂ ਸੂਤਰ ਹੈ..... 'ਇਕੁ : ਸੁਪਰਸੂ : ਆਲਾਪੁ : ਅਨਤ : ਕਰਣ'। ਇਹ ਤੰਤਰ ਆਗਮ ਦੇ 'ਦਰਸ਼ਨਾ-ਤ੍ਰਸਪ੍ਰ ਸ਼ਨਾਦ੍ਰਸ਼ਥਦਾਕ੍ਰਿਤਪਯਾ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯਦੇਹਕੇ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

1925 ਵਿਚ ਯ. ਪੁ. ਦੇਸ਼ਪਾਡੇ ਨੇ 'ਮਹਾਨੁਭਾਵੀਯ ਮਰਾਠੀ ਵਾਰਾਮਯ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ ਸੀਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਲਿਪੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਾਲ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ 25 ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰੀ, ਪਾਰਮਾਡਲੰਯ ਕਵੇਸ਼ਵਰੀ, ਅੰਕਲਿਪੀ, ਬਜਰਲਿਪੀ, ਸੁਭੱਦਰਾਲਿਪੀ, ਸਿੰਘ ਲਿਪੀ ਆਦਿ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ।

ਨਾਗਦੇਵ ਆਚਾਰੀਆ 1302 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਵੀਸ਼ਵਰ ਭਾਸਕਾਰ ਅਚਾਰੀਆ ਦੂਸਰੇ ਅਚਾਰੀਆ ਬਣੇ। ਮਹਿੰਦਰ ਭੱਟ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰਕਰਣਵਜ਼' ਕਵੀਸ਼ਵਰ ਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਚਾਰੀਆ ਕੌਂਕਣ ਵਿਚ ਗਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਢੋਲੀ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਈ ਗਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਖਾਗਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਚੋਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਘੋਖੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਾਠ ਭੇਦ ਰਹਿੰਦੇ ਗਏ। ਕਵੀਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਰਸ਼ਰਾਮ ਆਚਾਰੀਆ ਤੀਸਰੇ ਅਚਾਰੀਆ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਅਚਾਰੀਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਫੇਰਾਂ ਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਮਨਾਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਚਰਿੱਤ੍ਰ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਲੀਲਾ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਵਾਕਯਤਾ (ਵਾਕਾਂ ਵੀ ਇਕਸਾਰਤਾ) ਨਾ ਰਹੀ।

ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨੀ ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨ-ਪੋਥੀ, ਨਿਆਏ ਵਿਆਸ ਦਾ 'ਹੋਤ੍ਰ ਸਥਾਨ' ਬੋਪਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪੰਡਤ ਭੀ ਸਮਾਚਾਰੀਆ ਦੀ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਟੀਕਾ' 'ਪੰਚਵਾਰਤਿਕ' ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਨਿਰਦੇਵ ਸਤੰਤ੍ਰ, ਪੰਡੁਗੀਤਾ, ਆਦਿ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਡਾ. ਵਿ. ਡਿ. ਕੋਲਤੇ ਨੇ 'ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਤੰਤਵਿਗਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਨੁ-ਭਾਵਚ ਆਚਾਰਧਰਮ' ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੋਜ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ।

ਪ੍ਰਚੀਨ ਸਾਹਿਤ : ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਹਨ ਮੁਕੰਦਰਾਜ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ (1188 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲੱਗ-ਭੱਗ) 'ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਮਾਮਿਤ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁਕੰਦ ਰਾਜ ਨੇ ਕੀਤੀ। 'ਓਵੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰ-ਛੰਦ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤ ਵੇਦਾਂਤ

ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੈਲੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਗਿਆਫੇ-ਸ਼ਵਰੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ-ਨਾਥ-ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸੀ। ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਗੈਨੀ, ਨਾਥ ਆਦਿ ਸ਼ਿਵਭਗਤ, ਹੱਠਯੋਗੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ 'ਵਾਰਕਰੀ' (ਭਾਗਵਤਧਰਮ) ਨਿਕਲਿਆ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਿ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵ-ਪੰਥ ਧਰਮ-ਜਾਗਰਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। 'ਸਕਲਾ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਸੰਕੇਤਿਕ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਰਾਜਵਾੜੇ, ਭਾਵੇਂ, ਯ. ਪੂ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, ਨੇਨੇ ਆਦਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਧਕਾ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੁਣ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਰੀ ਮਹਦੇਬਾ ਚਕ੍ਰਪਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਗਦੇਵਾਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਾਚੇ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਰਸ ਭਰੇ 'ਧਵਲੇ' ਉਸਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਧਵਲੇ' ਅਭੰਗ ਛੰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਾਰ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਯਮਿਤ ਅਖਰ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਵਲਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਕਾਤ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਪੂਜਾ ਵਸਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਚਕ੍ਰਪਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਇਕ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1290 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਭਗਵਦਗੀਤਾ' ਦੇ ਅਨੁਰਾ ਅਧਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਓਵੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪਦਾਤਮਕ ਟੀਕਾ ਮਰਾਠੀ ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ' ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਪੂਰਵ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਗੋਂਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਪਗਾਂਵ ਵਿਚ ਬਿਠਲਪੰਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਪਾਦ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਨਿਆਸੋਤਰ ਜੋ ਚਾਰ ਸੰਤਾਨਾ ਹੋਈਆਂ, ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ.....ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ, ਗਿਆਨ ਦੇਵ, ਸੋਪਾਨ, ਮੁਕਤਾਬਾਈ। ਇਹ ਸਭੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਕੇਵਲ 22 ਸਾਲ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਮ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ—“ਉਹ ਉਸ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅੱਖ ਪੁਕਾਰੀ

ਤਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਦਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਖਤ ਚਟਾਨਾਂ ਵੀ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ।" ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇ ਨਾਲ, 'ਅਮ੍ਰਿਤਾਨੁਭਾਵ' ਤੇ ਕੁਛ ਛੁਟਕਲ ਅਭੰਗ (ਪਦ) ਵੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਲਿਖੇ। 'ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ' ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਭਾਰਤ-ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਰੀਜਨ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਦਰਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਾਸੀ ਜਨਾਬਾਈ, ਫੋਗਾ ਘੁਮਾਰ, ਸਾਵਤਾ ਮਾਲੀ, ਬਿਸੋਬਾ ਖੋਚਰ, ਨਰਹਰੀ ਸੁਨਾਰ, ਬੰਕਾ ਮਹਾਰ, ਚੋਖਾ ਮੇਲਾ, ਪਰਸਾ ਭਾਗਵਤ, ਕਾਨਹੋਪਤਰਾ ਪਤੁਰਿਆ, ਸੋਨਾ ਨਾਈ, ਸਧਨ ਕਸਾਈ ਆਦਿ। ਬਰਕਰੀ-ਸੰਪਰਦਾਯ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੂਜਨੀਕ ਪੰਢਰ ਪੁਰ ਦੇ ਪੰਢਰੀ ਨਾਥ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਦੋ—ਨਾਮਦੇਵ (1270—1350 ਈ) ਅਤੇ ਏਕਨਾਥ (1533—1599)। ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੋਰ ਤੇ ਪਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਏਕਨਾਥ ਨੇ 'ਭਾਗਵਤ' 'ਭਾਵਾਰਥ ਰਾਮਾਇਣ, ਰੁਕਮਣੀ ਸੁਐਮਥਰ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਮਰਾਠੀ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹਮਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਛ ਬਾਦਸਾਹ ਅਤੇ ਕੁਛ ਸੁਲਤਾਨ ਮਰਾਠੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਵੀ ਬਣੇ। 1555 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਆਦਲਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਘੱਟ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ ਚੋਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਿਘ ਸਿੰਘ ਸਰਸਵੱਤੀ ਅਤੇ ਜਨਾਰਦਨ ਸੁਆਮੀ ਨਾ ਦੋ ਦੋ ਸਾਧੂਆਂ ਦਵਾਰਾ ਦੱਤ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਚਾਲੂ ਹੋਣਾ। ਸੰਗਾਧਰ ਸਰਸਵੱਤੀ ਨਾਮ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਸ਼ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਗੁਰੂ ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਿੱਤ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਏਕਨਾਥ ਦੀ ਭਗਵਤ ਟੀਕਾ, ਪੂਜਨੀਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਤੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਏਕਨਾਥ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੁਠੀ ਤਰ ਪੰਡਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਠੋਕਾਂ ਦੇ ਰੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ। 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਦਾਯ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਿੰਦਯ। ਹੇ ਬੋਲ ਕਾਯ ਹੋਤੀ ਸੁਯ। (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਖੁਸ਼ਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਸੁੱਖ ਹੈ)

ਏਕਨਾਥ ਕਾ ਇਕ ਵਚਨ.....ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਕਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਭਿਜਾਤਯ (ਬੁਧੀਮਤਾ) ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਏਕਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਧਿਕ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਰਵਪ੍ਰਿਅ ਹੋਈ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ। ਏਕਨਾਥ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਵਾਂਗ ਅਰਥ-ਸੁਲੱਭ, ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ ਵਾਲੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਏਕਨਾਥ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਾਥ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੋਏ.....ਦਾਸੋਪੰਤ (1551-1615 ਈਸਵੀ) ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਰਾਜ (1580 ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਸ਼ਿਵ ਕਲਿਆਣਾ (1568 ਤੋਂ 1638), ਰਮਾਬੱਲਭ ਦਾਸ ਆਦਿ। ਦਾਸੋਪੰਤ ਨੇ 46 ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਓਵੀਆਂ (ਇਕ ਛੰਦ ਦੀ ਕਿਸਮ) ਲਿਖੀਆਂ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ-ਪੰਚਾਇਤਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਚਾਰ ਭਾਈ ਭੈਣ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਹੀ 'ਏਕਨਾਥ ਪੰਚਾਇਤਨ' ਵਿਚ, ਏਕਨਾਥ ਦਾਸੋਪੰਤ, ਰਾਮਜਨਾਰਦਨ, ਅਤੇ ਬਿਨਾ-ਰੇਦ੍ਰਕਾਨੰਦਨ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਰਾਜ ਦਾ 'ਬਾਲਬੰਧ' ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਓਂਕਾਰ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਕਲਿਆਣ ਨੇ 'ਨਿਤਯਾਨੰਦੇਕਯ ਦੀਪਿਕਾ' ਰਾਸਪੰਚਾਧਿਆਈ, ਬ੍ਰਹਮਸਤੁਤੀ, ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਰਮਾਬੱਲਭਦਾਸ ਦੀ ਗੀਤਾ ਦੀ ਚਮਤਕਾਹੀ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ-ਕਵੀ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨਾਟਕ, ਤਮਿਲਨਾਡ, ਆਂਧਰ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। 'ਭਗਤੀ ਦਾਵਿਤ ਉਪਜੀ, ਲਾਏ ਰਾਮਾ ਨੰਦ।' ਇਹ ਲੋਕੋਕਿਤੀ ਵੀ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਤਕ ਆ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ। ਪ੍ਰ. ਰ. ਡਾ. ਰਾਨਾਡੇ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪਾਦ ਰਾਮਾਨੰਦ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਲੱਗ-ਪੱਗ 1400 ਤੋਂ 1500 ਈਸਵੀ ਤਕ ਹੋਏ। ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵੈਰਾਗੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਅਧੂਰਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਏ। ਐਫ. ਈ. ਕੇ. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਧਯੁੱਗ ਦੀ ਸਾਫੀ ਸਵਾਧੀਨ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੀ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦੀ 'ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਟਾਦ੍ਰੈਕੀ ਰਾਘਵਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਫ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ "ਰਾਮਾਵਤ ਸੰਪਰਦਾਯ" ਚਲਾਇਆ। ਅਚਾਰੀਆ ਖਸਿਤੀਮੰਹਨ ਸੇਠ ਨੇ 'ਭਾਰਤੀ ਮਧਯੁਗੇਰ ਸਾਧਨਾਂ' ਵਿਚ ਹਰਿਹਰਦਾਸ ਦੀ 'ਹਰੀਸ਼ਯੋਗੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ' ਦਾ ਇਕ ਉਚਾਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਭੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੋਨਾਨਾਈ, ਰੈਦ੍ਰਕ ਚਮਾਰ, ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਾ, ਪੰਨਾ ਜੱਟ, ਪੀਪਾ ਰਾਜਪੂਤ ਆਦਿ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਤ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸੋਨਾਨਾਈ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰ-

ਸਾਖਸ਼ਿਕ ਹੈ.....

ਆਮਹੀ ਬਾਰੀਕ ਬਾਰੀਕ । ਕਰੂੰ ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਾਰੀਕ ॥
 ਵਿਵੇਕਦਰਪਣ ਆਯਾਨਾ ਦਾਫ਼ੂੰ । ਵੈਰਾਗਯ ਚਿਮਟਾ ਹਾਲਵੰ ॥
 ਉਦਕਸ਼ਾਂਤੀ ਡੋਈ ਚੋਲੂੰ । ਅਹੰਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਿਲੂੰ ॥
 ਭਾਵਾਰਥਾਚਯਾ ਬਗਲਾ ਭਾਫ਼ੂੰ । ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨਖੇਂ ਕਾਫ਼ੂੰ ॥
 ਚੋਵਰਣਾ ਦੇਉਨੀ ਹਾਤ । ਸੋਨਾ ਰਾਹਿਲਾ ਨਿਵਾਤ ॥

ਅਰਥਾਤ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਹਜ਼ਾਮਤ ਵਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਵੇਕ-ਦਰਪਣ ਦਾ ਸੀਸਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਚਿਮਟਾ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਕਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿਰ ਪਰ ਮਲਦੇ ਹਾਂ, ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਖਾ (ਬੋਢੀ) ਨੂੰ ਗੋੜੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਆਂ ਬਗਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਨੌਂਹ ਕੱਟਦੇ ਹਾਂ। ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਸੋਨਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਦਰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਮਦੇਵ, ਘਰ ਦੀ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਿਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਨਾਖਾਦੀ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਭੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੋਰਾ ਘੁੰਮਾਰ, ਪਿਆਜ ਕੰਦ ਮਿਰਚ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਵਤਾ ਮਾਲੀ, ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਡੰਗਰ ਢੋਣ ਵਾਲਾ ਚੌਥਾ ਚਮਾਰ ਜਾਂ ਮੈਲਾ, “ਯਾਤੀਹੀਨਾ” ਕਾਨਹੋਪਾਤਰਾ ਆਦਿ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ‘ਵਾਰਕਰੀ’ ਪੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸਾ ਦੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਹਿੱਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨੰਦ ਜਾਂ ਤਿਰੂਨੈਲਪੇਕਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ‘ਪਰਾਯਾ’ ਜਾਤ ਦਾ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬੱਚਪਨ ਵਿਚ ‘ਮ੍ਰਿਣਮਯ’ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਤਿਰੂਪਨਕਰ ਦੇ ਦੇਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਉਹ ਆਪ ਜਾਕੇ ਕਰੇ। ਉਂਜ ਮੰਦਰ ਲਈ ਨਗਾਰੇ ਦਾ ਚੱਮੜਾ ਉਹ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨੰਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਫੁੱਪਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਦ ਨੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹਿੱਲਿਆ ਅਤੇ ਅਜ ਵੀ ਉਹ ਨੰਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਅਭੱਥਾ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਚਿਦੰਬਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਅਪਜੁਠ ਫਿੰਡ ਦੇ ਲੱਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਭਸਮ ਲਯਿਆ ਜਿਸਮ ਵੇਖਕੇ ਨੰਦ ਨੂੰ ਝੂਤ-ਵਾਧਾ (ਝੂਤ ਚਿਬੜਣਾ) ਹੋ ਗਈ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ। ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ ਕਰੁੱਪਨ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌ ਬੱਕਰੀਆਂ, ਦੋ ਸੌ ਮੁੱਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਢੀ ਅਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਝੂਟ ਆਕੇ ਬੋਲਿਆ। ਮੀਂਹ ਨਾ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਆਂ ਸੁੱਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੰਦ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਡਦ ਨੰਦ ਨੇ ਸ਼ਿਵਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਨੌਂਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਦੇ

ਵਿਚ ਖੇਤ ਲਹਿਲਹਾ ਉਠੇ । ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਦੂਖ ਕੇ ਹੇਤਾਨ ਹੋਏ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਚਿਤੰਬਰਨ ਦੀਖਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੁੱਧ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ । ਤਿਰੂਨੀਲਕੇਠ ਯਲਮਾਨਾਰ ਦੂਸਰੇ ਹਰੀਜਨ ਸ਼ੈਵਸੰਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵੈਸ਼ਨਵ-ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨੀਵਾਹਲ ਤਿਰੁਪਾਨਾਲਵਾਰ ਅੰਤਯਜ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਇਕ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪਏ ਮਿਲੇ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਾਹਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਲਾਪੁਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਅਛੂਤਾ ਦੀ ਖਸਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਰੀਦਾਸ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗੇ । ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਬੇਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਕੁੱਲੀ ਬਣਾਕੇ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ-ਗੁਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਏ । ਪਰੰਤੂ ਤਿਰੁਪੰਨਾਲਵਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਚੁਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ । ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਉਸ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਮੱਢਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਕਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਗੇ । ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਗਿਰਿਆ । ਮੁਨੀਵਾਹਕ ਸ੍ਰੀਵੱਸਤ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਵਹਣ ਆਦਿ ਦੇ ਕਠੋਰ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਜਕੜਬੰਦੀ ਅਤੇ ਅਸਾਫ਼ੇ ਸਮਿਤੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਛੋਲਾਦੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕ੍ਰਮੀ (ਪਿਛੋਕੜ) ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਤਦੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਅਨੰਦ ਭਾਸ਼ਯ' ਵਿਚ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ । ਪਰੰਤੂ ਈਸਵਰ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਐਨਾ ਕਠੋਰ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਰੈਦਾਸ ਇਸ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਰਹਿਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕੇ :—

ਜਾਤੀ ਵੀ ਓਛੀ ਕਰਮ ਵੀ ਓਛਾ ਕਸਬ ਹਮਾਰਾ ।
ਨੀਚੇ ਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਚੇ ਕਿਯੋ ਹੈ ਕਹ ਰੈਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ।

ਸਮਿਤੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਖਾਣ, ਪਾਣ, ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਿਆਹ ਵਿਵਹਾਰ ਸਬੰਧੀ ਬੰਧਨ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮਸ਼ਰਣ ਸ਼ਰਮਾਂ ਨੇ ਮਨੂ-ਯਾਗਯਵਲਕਯ' ਵਿਚ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ 'ਸਮਾਜਕ ਅਵੱਸਥਾ' ਨਾਮਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਮੈਂ ਏਥੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ...

ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਪਾਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਦਿਵਜਾਤੀਆਂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼) ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੀਣ ਤੇ

Acc. No 5819.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਪੁਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਯਾਗਵਲਕਯ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਤੀ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੁੱਤੀ, ਦਿਲੁਣੀ, ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰੀ (ਸੂਰੀ) ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਿਤਾਖਸ਼ਰਾ' ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਦਿਵਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ... ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਹ-ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਯੋਨ (sex) ਸਬੰਧ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵਰਣ-ਸੰਕਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਕੁਝ ਛੋਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤ-ਸੂਦਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਮਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਛੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਖਤਰੀ ਆਖੀਰੀ ਚਾਰ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਲਈ ਆਸੁਰ, ਗੰਧਰਵ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹਨ। ਏਥੇ ਵੈਸ਼ੇ ਵੀ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਧਨ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਵਰਣ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਧੇਰੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਖ ਸਕਦੇ ਸਨ।’

ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਸ, ਸਾਫ ਸਾਫ ਕਹਿਣ, ਨਿੱਡਰ, ਸਵਾਧੀਨ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਮਈ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਛੋਲਾਦੀ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੌੜਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜੋ ਹਰੀਜਨ ਸੰਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਵੀ ਅਤੇ ਦੋ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਸਨ, ਜੋ ਆਪ ਜ਼ਾਤ ਪਾੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਕਤੀ ਦਾ ਰੱਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਚਿੰਮੋਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੀ ਇਕ ਘੋਰ ਪਾਪ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਗੀਤਾ ਦੇ

ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ :—

ਯਾ ਲਾਕੀ ਪਾਪਯੋਨੀ ਹੀ ਅਰਜੁਨਾ ।
ਕੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸੂਦਰ ਅੰਗਨਾ ।
ਮਾਂਤੇ ਭਜਤੀ ਸਦਨਾ । ਮਾਝਿਆ ਯੇਤੀ ।।

(ਹੋ ਅਰਜਨ, ਇਸ ਲਈ, ਵੈਸ਼ ਸੂਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੋ ਪਾਪ ਯੋਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਘਰ (ਸਦਨ) ਤਕ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।)

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਜਾਣੂੰ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਦਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ...

ਮ੍ਰਹਣੋਨ ਸ੍ਵੈਧਰਮ ਸਾਂਡੀਲ ।
ਭਯਾਂਤੇ ਕਾਲ ਦੰਡੀਲ ।
ਚੋਥ ਮਹੁਣਾਨਿ ਹਰੀਲ । ਸਰਵੱਸਯ ਜਯਾਂਚੇ ।

(ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਸ੍ਵੈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੁੱਟ ਲਵੇਗਾ ।)

ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਮਈ ਰੱਸਤੇ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪੈਰਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਵੱਲ ਲਗਾਇਆ । ਪ੍ਰੋ. ਨ. ਚ. ਛਾਟਕ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ... ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਹੱਕੀ ਬੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਭੀਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨਦੇਵ ਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ।

ਇਸ ਸਾਹੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ । ਨਾਮਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਰੇ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਲੱਛਮਣ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਦੇ ਨੇ “ਕਲਿਆਣ” ਦੇ ਸਨ 1938 ਦੇ ਸੰਤ ਅੰਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਥਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :—

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1327 ਵਿਚ ਕੱਤਕ ਸ਼ਕਲਾ 11 ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਬੜੇ ਬਿਠੱਲ-ਭਗਤ ਸਨ । ਉਹ ‘ਸ਼ਿੰਪੀ’ ਸਨ । ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਲੋਕ ਡੀਂਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਉਥੇ ਇਕ ਹੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਦਰਜੀ ਤੇ ਡੀਂਪੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਨਾਮਦੇਵ ਅਨੁਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹੇ । ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਚਰਪੁਰ ਮੁੜ ਗਏ । ਪੰਚਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਬਿਠੱਲ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮਹਾਂਦੇਵਾਰ ਦੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਸੰਮਤ 1407 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ’ਚ ਨਾਮ ਦੇਵ ਨੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ ।”

ਸ੍ਰੀ ਵਿਨਯ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ..... ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਇਸ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਗੌਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਨਾਥ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦਾ 'ਅਮਰਨਾਥ ਸੰਵਾਦਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਬ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ' ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਖੇਚਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਥਪੰਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ :—

ਬੋਲੀ, ਸਿੰਗੀ, ਕੁਥਾ, ਝੋਲੀ, ਵਿਭੁਤੀ ਲਗਾਯਾ ਤਨ ਮਾਂ ।
ਕੋਟੀ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਤੇਜ ਝੁਲਤ ਹੈ, ਜੋਲੀ ਆਪਨੇ ਗਾਤ ਮਾਂ ॥

ਮੇਖਲਾ, ਸਿੰਗੀ, ਕੰਥਾ, ਕਰਣਮੁੱਦਰਾ, ਕੋਪੀਨ ਪੁੰਗੀ ਵਿਆਪਾਰਾਬਰ, ਖੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਝੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਨ ਪੜਵਾਉਣਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਨਫਟਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਿੱਛਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕਤਾਰਾ ਬਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ 'ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੰਗੀ ਵਜਾਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਕਰਮ ਕਾਡ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੇ ਫਰਕ ਦੀ ਤੀਖਣ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਕਰੀਆ ਨੇ ਨਾਥ ਮਤ ਦੀ 'ਆਭਯੰਤਰ' ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜੇਆਨੀਲੇ ਕਾਗਦ, ਕਾਟੀਲੇ ਕੂਡੀ ਆਕਾਸ ਮਧੇ ਭਰਮੀ ਅਲੇ ।
ਪੰਚਜਨਾ ਸਿਉਂ ਬਾਤ ਬਤਉ ਆ ਚੀਤ ਸੁ ਭਾਰਿ ਰਾਖਿਅਲੇ ॥
ਮਨੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਵੇਧੀ ਅਲੇ
ਅਨੀਲੇ ਕੁੰਭ ਭਰਾਈਲੇ ਉਦਕ ਰਾਕੂਆਰਿ ਪੁਰੰਦਰਿਲੇ ।
ਹਸਤ ਵਿਨੋਦ ਬਿਚਾਰ ਕਰਤਿ ਹੈ, ਚਿਤੁਸ ਰਾਗਰਿ ਰਾਖਿਅਲੇ ।
ਮੰਦਰੁ ਏਕੁ ਦੁਆਰ ਦਸ ਜਾਕੇ, ਕਉ ਚਰਾਵਨ ਛਾਡਿਅਲੇ ।
ਪਾਂਚ ਕੋਸ ਪਰ ਗਉ ਚਰਾਵਤ, ਚੰਤਿਸੁ ਬਛੜਾ ਰਾਖਿਅਲੇ ।
ਕਹਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸੁਹਨੁ ਤਿਲੋਚਨ, ਬਾਲਕੁ ਪਾਲਨ ਪਛੜੀਅਲੇ ।
ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਕਾਜ ਵਿਰੁਧੀ, ਚੀਤਸੁ ਬਾਗਿਕ ਰਾਖਿਅਲੇ ।

ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਤੀਰਥ ਦੇਖਿਨ ਜਲਮਹਿ ਪੈਸਤ ਜੰਤ ਨਾ ਸਰਾ ਬਉਗੋ ।
ਅਚਸਨਿ ਤੀਰਥ ਗੁਰੂ ਦਿਖਾਏ, ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰ ਨਾਉਗੋ ॥

ਬੰਗਾਲ ਦਾ 'ਸਹਿਜਿਆ ਸੰਪਰਦਾਯ' ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਾਰਕਰੀ ਪੰਥ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਕਪੰਥ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗਿਆਨਦੇਵ ਨੇ ਵਾਰਕਰੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਇਆ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਉਸਦਾ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ, ਨਾਨਕ, ਰੈਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣਪੰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਦੇਵ-ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਜਿਸ ਰਾਜ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸਦਾ ਬੀਜ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਗੀ ਸਿਧਨਾਥ ਬੀਜ ਚੁਕੇ ਸਨ।

'ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ-ਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸ੍ਰੀ ਨਾਮਦੇਵ ਕਨਾਹੜ (ਸੱਤਾਰੇ) ਦੇ ਕੋਲ ਨਰਸਿਵਾਮਣੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੰਮੇ-ਇਸਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਨਰਸਿਘਪੁਰ ਜਾਂ ਕੋਭ'ਨਰਸਿਘ ਪੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਪ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਾਸੇਟ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਗੋਣਾਬਾਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਗੋਣਾਈ ਰਾਜਾਈ। ਦੋਧੀ ਸਾਸੂ ਸਨਾਕੀ।
 ਦਾਮਾ ਨਾਮਾ ਜਾਣ। ਬਾਪ ਲੋਕ।।
 ਨਾਗ ਮਹਾਦਾ ਗੋਂਦਾ। ਬਿਠਾ ਚੋਥੇ ਪੁਤਰ।
 ਜਨਮਲੇ ਪਵਿੱਤਰ। ਤਯਾਚੇ ਬੰਸੀ।।
 ਲਾਡਾਈ ਗੋਡਾਈ। ਏਸਾ ਸਾਖਰਾਈ।।
 ਚੋਘੀ ਸਨਾ ਪਾਹੀ। ਨਾਮ ਯਾਚਯਾ।।
 ਲਿਬਾਈ ਤੀ ਲੋਕੀ। ਆਉ ਬਾਈ ਬਹੀਣ।।
 ਦਾਸੀ ਬੜੀ ਜਨੀ। ਨਾਮਾਜਾਚੀ।

(ਗੋਣਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਸ ਨੂੰ ਹ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ।

ਦਾਮਾ ਤੇ ਨਾਮਾ ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ।

ਨਾਗ (ਇਣ) ਮਹਾਦਾ (ਮਹਾਦੇਵ), ਗੋਂਦਾ (ਗੋਬਿੰਦ), ਬਿਠਾ (ਵਿਠਲ) ਇਹ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ।

ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਨਾਮਦੇਵ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ : ਲੜਾਈ, ਗੋੜਾਈ, ਯੇਸਾ (ਈ) ਸਾਖਰਾਈ ਸਨ।

ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿੰਬਾਈ, ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਆੜਬਾਈ, ਸਹੇਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਜਨੀ (ਜਨਾ ਬਾਈ) ਸੀ।)

ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ੇ 'ਚ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਚਰਾ ਵੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬਿਠੱਲ-ਭਗਤ ਬਣਿਆ। ਬਿਸੋਬਾ ਖੇਚਰ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਬਿਸੋਬਾ ਖੇਚਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਪਾਸ਼ਾਣਾਚਾ ਦੇਵ ਬੋਲੋਚਿ ਨਾ

ਕਥੀ । ਹੀਰ ਭਵਵਿਆਧੀ ਕੇ ਵੀ ਘੜੇ । (ਪੱਥਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਈ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ ।)

ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ । ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਤੁਝਿਆ ਸੱਤੋਨੇ, ਬੇਦਾਂਸਿ ਬੋਲਣੇ ਸੂਰਯਾਸਤਿ ਚਾਲਣੇ

ਅਤੇ

**ਬ੍ਰਤ, ਤਪ, ਨਲਗੇ, ਜੇਣੇ ਸਰਵਥਾ । ਨਲਗੇ ਜਾਣੇ ਤੁਮਹਾਂ ਤੀਰਥਾ ।
ਸਰਵਾਭੂਤੀ ਲਾਹੇਂ ਏਕ ਬਾਸੁਦੇਵ । ਪੁਸੋਨਿਆ ਠਾਵ ਅਹੰਤੋਰਾ ।
ਤੋਚਿ ਸਾਧੂ ਵੋਲਖਾਵਾ ਨਿਕਾ । ਮਰ ਤੇ ਅਈਕਾ ਮਾਯਾ ਬੋਧ ।**

(ਤੁਹਾਡੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਵੇਦ ਉਚਾਰਨਾ, ਸੂਰਜ ਫੁੱਲ ਤੇ ਵੀ ਚਲਣਾ, ਬਰਤ, ਤਪ ਜਿਥੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਤੀਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ । ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (ਭੂਤਾਂ) ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੈ । ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਟਾਉਣ ਤੇ ਉਸੀ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸੁਣੋਂ, ਮਾਇਆ ਬਧ ਮਰਦਾ ਹੈ ।)

ਅੰਤਾਕਰਣ-ਸੁਧੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ, ਖਿਮਾਂ, ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ, ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ । ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਛ 'ਅਭੰਗ' ਲਿਖੇ ਹਨ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਅਭੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਖ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੁਮਤਾ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਧ ਵੀ ਹੈ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸੰਪਰਦਾਯ-ਸੂਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਵਟੇ ਨੇ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ¹ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾਸ ਨਾਮਾ² ਦੇ ਅਭੰਗ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੀ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਜੋ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਵਿਅੰਕਟੇਸ ਕੇਤਕਰ³ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ । ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਵੀ 1581 ਤੋਂ 1606 ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ । ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਹੈ । ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ—

ਵੇਣੀ, ਭੀਖਨ, ਪੰਨਾ, ਫਰੀਦ (ਸਿਖ) ਜੈਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਪੀਪਾ, ਰਾਮਾਨੰਦ,

1. ਡਾ. ਈ. ਸ. 1833

2. ਸਾਕੇ 1517

3. 'ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਿਆਲਟੋਰ' ਭਾਗ 7 ਸਫ਼ਾ (ਅ.) 107

ਰਵੀਦਾਸ, ਸਦਨਾ, ਸੂਰਦਾਸ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਅਭੰਗ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਜੋ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ਹੀ । ‘ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ’ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜੈਦੇਵ ‘ਅਦ੍ਰੈਤ’ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ । ਰਾਮਾਨੁਜ ਸੰਪਰਦਾਈ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਪਦ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਗਏ ।

• ਸਿਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭਾਗਵਤ-ਪੰਥ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ । ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਿਠਲ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰ ਭਾਈ ਸਨ । ਨਾਮਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕਵੀ ਸੀ ।

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਪ ਜਾਂ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸੰਦਰ੍ਘ ਆਸਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਰਾਸ, ਸੋਪੁਰਖ ਸੋਹਲਾ, ਗੋੜੀ, ਆਮ ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਆਦਿ ਉਪਾਸਨਾ ਖੰਡ ਹਨ । ਰਾਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੈ । ਇਹ 31 ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਹਨ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਉ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਭੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਹੈ : ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਤਿਰਲੋਚਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ (ਨਕਲ) ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਠਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਜਾਂ ਕੁਛ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੋਹਰਾ, ਦੁਪਦਾ, ਤ੍ਰਿਪਦਾ, ਪੰਚਨਾਦਾ, ਅਸ਼ਟਪਤੀ, ਸ਼ਲੋਕ, ਡਰਵਣ, ਛੰਦ, ਪੌੜੀ, ਸਵੱਈਆ, ਅਤੇ ਗਾਥਾ ਵਿੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ—

ਸ਼ਲੋਕ :—

ਕਤੰਚ ਮਾਤਾ ਕਤੰਚ ਬਨਿਤਾ ਵਿਨੋਦ ਸਤਹੂੰ ।
 ਕਤੰਚ ਭ੍ਰਾਤ ਮੀਤ ਹਿਤ ਬੰਧਵ ਕਤੰਚ ਮੋਹੁ ਕੁਟੰਬ ਤੇ ॥
 ਕਤੰਚ ਚਪਲ ਮੋਹਿਨੀ ਰੁਪੇ ਪੇਖਤੇ ਤਯਾਗੀ ਕਰੋਤਿ ।
 ਰਹੰਤ ਸੰਕ ਭਗਵਾਨ ਸਿਮਰਨੁ ਨਾਨਕ ਲਬਧੰ ਅਚਯੁਤ ਤਮਹੂੰ ।

ਗਾਥਾ :—

ਕਰਪੁਰ ਪੁਰੂਪ ਸੁਕੰਧਾ ਵਾਸ ਮਾਨੁਖਯ ਦੇਹ ਮਾਲੀਯੰ ।
 ਮੰਜਾ ਰੂਪਿਰ ਦੁਰਕੰਧਾ ਨਾਨਕ ਅੰਥਿ ਕਰਬੰਟ ਅਗਿਆਤਣੰ ।।

ਨਾਮਦੇਵ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਹਰੀਜਨ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਘੁਮਾਰ, ਸਾਵਣਾ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਚੌਖਾ ਮੇਲਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲੱਛਮਣ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਦੇ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—

ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਉੱਮਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗੋਰਾ ਘੁਮਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇਰਵੇਕੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਮਤ 1334 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ 'ਚਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਵੈਰਾਗੀ, ਪੱਕੇ ਦਿਰਾਦੇ ਦੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ। ਭਜਨ-ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਖਬਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਖਿੰਝਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਜ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਛੁਹਣਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਹਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੁਤਰ ਹੁਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਵਧੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਰਾਮੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸੋਹਰੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨਾ। ਬਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਜ ਵਿਆਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਛੁਹਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਗੋਰਾ ਦੇ) ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਛੜਕੇ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੱਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਨੌੜੇ ਹੀ ਘੁਮਾਰ ਦੀ ਇਕ ਬਾਪੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਮੁਕਤਾ ਬਾਈ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ 'ਚਾਰਾ' ਜੀ ਇਹ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਗੋਰਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ "ਇਹ ਬਾਪੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਠਣਕਾਕੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਘੜਾ ਕੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪੱਕਾ ਹੈ।" ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਅਸੀਂ ਆਦਮੀ ਵੀ ਤਾਂ ਘੜੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਪਕਿਆਈ ਮਲੂਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਗੋਰਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਹਾਂ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਪੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਸੰਤ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮਾਰਕੇ ਵੇਖਣ ਲਗੇ। ਹਰ ਸੰਤ ਤਾਂ ਇਹ ਕੌਤਕ ਵੇਖਦੇ ਚਹੇ ਪਰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਵਿਗੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵੀ ਅਘਮਾਨ ਸਮਝਿਆ। ਗੋਰਾ ਜੀ ਠਕੌਰਦੇ ਠਕੌਰਦੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲਗਿਆ। ਗੋਰਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਡੇ ਵੀ ਬਾਪੀ ਦੀ ਠਕੌਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਬੋਲੇ 'ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਘੜਾ ਕੱਚਾ ਹੈ' ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਨਾਮਦੇਵ ਤੂੰ ਭਗਤ ਹੈਂ ਪਰ ਤੇਰਾ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਦ ਤਕ

ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ ਓਦੋਂ ਤਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕੱਚੇ ਰਹੋਗੇ।” ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਦ ਪੰਚਰਪੁਰ ਮੁੜ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬਿੱਠਲ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਰੱਖਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ “ਗੋਰਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ ਤਦ ਤਕ ਕੱਚੇ ਰਹੋਗੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਂ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੰਕਾਰ ਗੁਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾ ਖੇਚਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਸੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਾ ਜੀ ਘੁਮਾਰ ਬੜੇ ਅਨੁਭਵੀ, ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਆਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਅਨਾਹਤ ਧਨੀ “ਸਤਰੁਵੀਂ ਦਾ ਉਦਕ ਖੇਚਰੀ ਮੁੰਦਰਾ” ਆਦਿ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੋਰਾ ਘੁਮਾਰ ਬਾਰੇ ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਦਾ ਇਕ ਮਰਾਠੀ ਪਦ ਹੈ—

ਗੋਰਾ ਜੁਨਾਟ ਪੈ ਜੁੰਨਾ ।
ਹਾਤੀ ਬਾਪਟਣੇ ਅਨੁਭਾਵਚੇ ।।
ਪ੍ਰਬੁਧਮ ਮਹਾਤਾਰਾ ਨਿਵਾਲਾ ਅੰਤਰੀ ।
ਵੈਰਾਗਯਾਚੇ ਵਰੀ ਪਾਲਹਾਲਲਾ ।।
ਸੋਹ ਸ਼ਬਦੇ ਵਿਰਕਤੀ ਉਜਲੀ ।
ਪਾਤੀ ਅਣੂਭਰੀ ਪਾਹਿਲੇ ਪਣਾ ।।
ਮੁਹਣੇ ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਘਾਲੂੰ ਯਾ ਲੋਟਾਂਗਣਾ ਜਾਉਂ ਦਯਾ ਸ਼ਰਣ
ਅਵਯੁਕਤਾ ਸੀ ।।

“ਗੋਰਾ ਪੁਰਾਣਾ, ਬੁੱਢਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਥਾਪੀ ਹੈ। ਬੁੱਢਾ ਪਰਬੁਧਮ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਸੀਤਲ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਰੀਝ (ਤੁਠ) ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਰਕਤੀ ਬਚੀ ਹੈ ਅਣੂ-ਭਰ ਰੂਪ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ “ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਸਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਜਾਈਏ।”

ਗੋਰਾ ਘੁਮਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਂਵਤਾ ਮਾਲੀ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ। ਗਰਦੇ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

“ਪੰਚਰਪੁਰ ਤੋਂ 10—12 ਮੀਲ ਤੇ ਅਰਣਮੋਡੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਸਾਂਵਤਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਕੇ 1172 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਸ਼ਵਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਂਗਤਾ ਬਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਨਮਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਬਿੱਠਲ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ

ਵਾਰ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਾਮਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਬਿੱਠਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਭੇਡੀ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਦ ਆਪ ਲੋਕ ਆਏ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਏਥੇ ਠਹਿਰ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਸਾਵਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸਾਵਤਾ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ 'ਸਾਵਤਾ' ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਲੁਕਾ ਦੇ, ਦੋ ਚੋਰ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਸਾਵਤਾ' ਨੇ ਤੁਰਤ ਖੁਰਖੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਚੀਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਛੁਪਾਕੇ ਉਪਰ ਚਾਦਰ ਲੈ ਲਈ। ਏਧਰ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਖਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਵਤਾ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਵਤਾ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਾਵਤਾ ਭਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਓ। ਸਾਵਤਾ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਤਦ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗਦਗਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਵਤਾ ਹਰ ਥਾਂ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰਧਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਭੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਨਾਮ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਭੰਡੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਿੱਠਲ ਨਾਮ ਗਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਚਕੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਸ ਬੈਕੰਠ ਪਤੀ ਨੂੰ ਏਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਭਜਨ ਅਨੰਦ ਦੀ ਦਿਵਾਲੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸ ਬਨਮਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਸਾਵਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦੇ ਚਲੇ, ਚਾਹੇ ਮੁਕਤੀਆ ਦਰ ਤੇ ਆ ਡਿਗਣਗੀਆ।” ਸਾਵਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਕੇ 1217 ਦੀ ਹਾੜੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ 14 ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਲਈ।

ਇਸ ਸੰਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਨਦਾਰ ਹਨ ਚੌਖਾ ਮੇਲਾ ਜਾਂ ਮਹਾਰ। ਇਹ ਧੋੜ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧੋੜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਦੇ ਸਥਦਾ ਵਿਚ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

“ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅਤੇ ਕੱਛ ਵਿਚ ਧੋੜ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1911 ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਅਨੁਾਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਧੋੜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੂਲੋਂ ਅਨਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਮੋਟਾ ਵੁੱਲ੍ਹਾ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨਾ, ਭਾਰ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੋੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 14 ਉਪਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੀਵੇ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵਰ-ਵਹੂ ਪੁਦੱਖਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਦੀ ਗਾਰੁੜੀ (ਸਪੇਰੇ) ਜਿਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਮੁੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਸਖੋਰ ਹਨ, ਗਾਂ ਮੱਛੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਰੀ, ਪਾਰਧੀ, ਭੰਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਈ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਸਭਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ

ਅੰਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਗਣਪਤੀ, ਮਾਤਾ ਮਾਰੂਤੀ ਅਤੇ ਨਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਕੱਛ ਦੇ ਮਧਵਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਦ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਾਦੇਰਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੋੜਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸਾਥ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਵੜਾ, ਚਾਸੀਆਂ, ਚੌਹਾਨ ਆਦਿ ਉਪਨਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਚ ਮਾਰੂਧੋੜ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਹਾਨਰ ਧੋੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਸੀਆਂ, ਕੁਸੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸ ਹੋਰ ਭੇਦ (ਕਿਸਮਾਂ) ਹਨ। ਧੋੜ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਸੁਖੜ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਸੁਧ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਿਛਿਆ ਜਾਂ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਮਣੀ ਮਾਲਾਂ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੱਕ ਵਿਚ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਕੋਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਹਾਥੀ ਚੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੜੇ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਰੇ ਜਾਨਵਰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧੋੜ ਲੋਕ ਲੋਵ ਅਤੇ ਦੇਵ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਕਣ ਲਈ ਇਹ ਮਟਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੱਸਤੇ ਵਿਚ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਧੋੜ ਬੀਜਮਾਰਗੀ, ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਹਰੀਬਾਬਾ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਆਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਪੰਥੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ-ਮੰਦਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਿਮੋ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵੋ ਦੋ ਸਾਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”

ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੌਖਾ ਮੇਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੌਖਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :—

ਹੀਨ ਯਾਤੀ ਮਾਝੀ ਦੇਵਾ ।
 ਕੇਸੀ ਘੜੇ ਤੁਝੀ ਸੇਵਾ ।।
 ਮਜ਼ ਦੂਰ ਦੂਰ ਹੋ ਮਹਣਤੀ ।
 ਤੁਜ ਭੈਣ ਕਵਣਯਾ ਰੀਤੀ ।।
 ਮਾਝਾ ਲਾਗਤਾਥੀ ਕਰ ।
 ਸਿੰਤੋੜਾ ਘੋਤਾਤੀ ਕਰਾਰ ।।
 ਮਾਝਾ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਪਾਲਾ ।
 ਕਰੁਣਾ ਭਾਕੀ ਚੌਖਾ ਮੇਲਾ ।।

“ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਹੀਨ ਹੈ। ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਾਂ। ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਲਫਕਦੇ ਢੀ ਇਹ ਸਫਲ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਗੋਬਿੰਦਾ ਗੋਪਾਲਾ। ਚੌਖਾ ਮੇਲਾ ਕਰੁਣਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।”

‘ਸਿੰਤ ਕਾਵਿ ਸਮਾਲੋਚਨਾ’ ਗਰੰਥ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਗ. ਬ. ਗੁਮੋਪਾਯਯ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਾਨ ਵਸੂਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਚੰਪਾ ਨੇ ਇਕ ਰੂਪਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :—

ਕੌਮਟੀ ਤਲਪਠੀ ਗਾਈ ।
 ਹਾਡਾਚੀ ਬੇਡੀ ਪਡੇਲ ਪਾਯੀ ।
 ਤੋਂਤ ਚੁਕਵਿਤਾ ਇੱਜਤ ਜਾਈ ।
 ਮਗ ਵਾਂਚੋਂਨੀਆਂ ! ਕਾਯ ਜੀ ਮਾਯ ਬਾਪ ।
 ਜੋਹਾਰ ਪਾਟੀਲ ਬਾਜੀ ।
 ਚਾਵਡੀ ਚਲਾਨਾ ਕਾਜੀ ।
 ਐਸੇ ਸਾਂਗਤ ਆਲੋਂ ਆਜੀ ।
 ਬਹੁਤ ਬਾਕੀ ਬਕਲੀ ਜੀ । ਕੀ ਜੀ ਮਾਯ ਬਾਪ !
 ਹਿਮਾਯਤ ਏਂਬੋਂ ਨ ਚਲੇ ਕਾਹੀ ।
 ਦੁਸਤਰ ਵਾਰਤਾ ਪੁਢੇਂ ਭਾਈ ।
 ਵਰਤੇ ਪਾਯ ਖਾਲੀ ਡੋਈ ।
 ਨਵ ਮਹੀਨੇ ਹੋਈਲ । ਕੀ ਜੀ ਮਾਯ ਬਾਪ [।

ਕੌਮਟੀ ਅਤੇ ਤਲਾਠੀ (ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ) ਗਾਂਦੇ ਹਨ, ਹੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਗੀਆਂ ।
 ਮੂੰਹ ਚੁਕਾਨ ਤੇ.....ਵੀ ਇਜ਼ਤ ਜਾਵੇਗੀ ।
 ਫਿਰ ਬਚਣ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ਜੀ ਮਾਈ ਬਾਪ ।
 ਜੋ ਹਾਰ ਪਾਈਲ, ਬਾਜੀ ਨੂੰ
 ਚਾਵਡੀ ਉਤੇ ਚਲੀਏ ਕਾਜੀ ਜੀ
 ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਆਇਆ ਹਾਂ
 ਬਹੁਤ ਕਰਜਾ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਹੈ ਜੀ ਮਾਈ ਬਾਪ,
 ਇਥੇ ਹਮਾਇਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ।
 ਅਗੋਂ ਦੀ ਖਬਰ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਡਿਆਨਕ ਹੈ ।
 ਪੈਰ ਉਪਰ ਤੇ ਸਿਰ ਥਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
 ਨੌ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੀ ਮਾਈ ਬਾਪ ।

ਦਾਸੀ ਜਨਾਬਾਈ ਦੇ ਅਭੰਗ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਣ ਹਨ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਕਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ, ਅਵਪੂਰਨ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਪਈ ਅਤੇ ਅਲਖਨਾਮੀ ਵੈਰਾਗੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ।

ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ 1600 ਤੋਂ 1650 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਮਹਾਂਭਾਰਤ। ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੇਵਲ ਆਦੀ, ਸਭਾ, ਬਨ, ਵਿਰਾਟ, ਅਤੇ ਸੈਪਤਿਕ ਇਹ ਪੰਜ ਹੀ ਪਰਵ (ਅਧਿਆਏ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਧਰ ਅ. ਕਾ. ਪ੍ਰਿਯੋਲਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਆਦੀ ਪਰਵ ਬੜੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸਵਰਗੀ ਪਾਗਾਰਕਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕੰਤਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿੱਵ (ਤੇਜ) ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਰਣਨ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਸ਼ੋਭਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਦੇਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਲੌਕਿਕ ਸੀ। ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਆਖਿਆਨਕ (ਕਹਾਣੀ ਵਾਲੀ) ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ। ਜੇ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਸੰਤ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਿੱਤੀ ਚਾਲਕ (ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਸਨ ਤਾਂ ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਹਾਇਕ ਸਨ ਤੁਕਾਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ।

‘ਸੰਤ ਤੁਕਾਰਾਮ’ ਨਾਮਕ ਚਿਤਰਪਟ (ਸਿਨੇਮਾ) ਤੋਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਡਮੀ ਵੱਲੋਂ ਡਾ. ਅ. ਹ. ਰਾ. ਦਿਵੇਕਰ ਦੀ ਤੁਕਾਰਾਮ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਕ ਪਰਿਚਿਤ ਇਸ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ—“1608 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤੁਕਾਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪੁੰਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾਇਣੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇਸ਼ਗਾਂਵ ਵਿਚ ਤੁਕਾਰਾਮ ਬੋਲਹੋਵਾ ਆਂਥਿਲੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤ ਸ਼ੂਦਰ (ਕੁਨਬੀ) ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਵਜੀ ਅਤੇ ਕਾਹੋਣਾ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ। ਤੁਕਾਰਾਮ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਚਲਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਈਸ਼ਵਰ

ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਪਿਆ। ਤੁਕਾਰਾਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਏ।

ਤੁਕਾਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨਾ 'ਅਭੰਗ' ਨਾਮਕ ਭਜਨ ਉਪਯੋਗੀ ਛੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਰੀ ਪ੍ਰਫਾਰ ਅਤੇ ਉਪਾਲੰਭ (ਉਲਾਭਿਆ) ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਥੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨਿਰੇ ਸੰਤ ਸਨ, ਤੁਕਾਰਾਮ ਨੇ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰਕ ਧਰਮ ਦੇ ਦੰਭੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਹੀ ਵਾਂਗ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਨਤਕ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲੈਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਨੀਤੀ-ਤੱਤ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਘਟ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਿਆ।

ਦੋਸਸ੍ਰਬ ਬ੍ਰਹਮਣ ਸ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ, ਸੂਰਯਾਜੀ ਪੰਤ ਕੁੱਲਕਰਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਜਾਵਗਾਵ ਵਿਚ ਜੰਮੇ। ਬੱਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਾਫੀ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਮੰਡਪ ਤੋਂ ਨੱਸ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ, ਇਹ ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜੱਠ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ-ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਸਾਤਾਰਾ ਦੇ ਕੱਲ 'ਪਰਲੀ' ਅਤੇ 'ਚਾਫਲ' ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੰਪੰਨਾਯਕ ਚਲਾਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। "ਦਾਸਬੋਧ"। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਦਹਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ—ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਵਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਿਰਕੁਣੀਏ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਸੂਖਮ ਛਾਣਕੀਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਓਜੱਸਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਚਤੀ (ਝੁਕਾਉ ਵਾਲੀ) ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ-ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੱਥਿਆਰ ਸੀ। ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਘੜ ਦੁੱਘੜ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਕਰਣ ਦੋਸ, ਭਾਸ਼ਾ-ਛੰਦ ਦੋਸ, ਕਾਵਿ-ਦੋਸ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਰੁਕ ਚਾਲ ਵਗ਼ਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪੈਂਛੂ ਸਬਦ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਲੈਣ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। 'ਦਾਸਬੋਧ' ਵਿਚ ਮੁਕੁਬ, ਪੰਡਤ, ਕਬੀ, ਭਕਤ, ਰਾਜਾ ਸਭ ਤੇ ਲੱਛਣ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਠੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਇਕ 'ਦਾਸਕ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ 'ਅਗਾਮੀ ਕਲ' ਵਿਚ 'ਇਕ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਖੰਡਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਨ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਫਾਰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਜਲੀਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਦਾਸਬੋਧ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

‘ਮਨਾਰੇ ਸਲੋਕ’ ‘ਰਾਮਾਇਣ’ ਦੇ ‘ਸੁੰਦਰ ਕਾਂਡ’ ਅਤੇ ‘ਯੁਧਕਾਂਡ’, ‘ਅਨੰਦ ਭਵਨ’ ਨਾਮਕ ਮਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਾਤਮਕ ਗ੍ਰੰਥ, ‘ਕਰੁਣਾਸ਼ਟਕ’, ‘ਪੰਚੀ ਕਰਣ’, ‘ਆਰਤੀਆਂ’ ਓਵਿਆਂ ਦੇ 14 ਸਤਕ ਆਦਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ‘ਦਾਸ ਗੀਤਾ’ ਨਾਮਕ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਕਾਵਿ ਪਦਯ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸੰਜਨਕਰ ਤੇ 1681 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਸਮਾਧੀ ਲਈ। ਆਪ ਦੀ ਸਿਸ਼-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਜੈ ਰਾਮ, ਰੰਗਨਾਥ, ਅਨੰਦ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕੇਸਵ ਇਹ ਚਾਰ ਸੁਆਮੀ ਮਿਲਾਕੇ ‘ਰਾਮਦਾਸ ਪੰਚਾਇਤਨ’ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਗਿਆਨ ਪੰਚਾਇਤਨ’ ‘ਨਾਥ ਪੰਚਾਇਤਨ’ ਅਤੇ ‘ਦਾਸ ਪੰਚਾਇਤਨ’ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰਾ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੀਤੀ-ਕਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਰੂਪ ਕੇਸਵਦਾਸ ਜਿਹੇ-ਭਗਤੀ-ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਗੀਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ-ਵੀਰ ਝੁਕਾਵਾ ਤਕ (ਮਤੀਰਾਮ, ਭੂਸਨ ਜਿਹੇ ‘ਲਾਵਣੀ ਪੰਛਾੜੇ’ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਹੀਰਾਂ ਤਕ) ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਹ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕਵੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲਾਲਜੀ ਪੇਂਡਸੇ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਜੀਵਨ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਭਗਤੀ, ਸਾਤੀ, ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਵੀਰ ਆਦਿ ਸਨ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੱਚੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀ, ਪੰਤ ਕਵੀ, ਤੰਤ ਕਵੀ। ਪੰਤ ਪੰਡਤ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਤੜ ਸਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ (ਡੱਫ ਇਕਤਾਰਾ ਆਦਿ) ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਤੰਤ ਜਾਂ ਤੰਤਰ ਅਰਥਾਤ ‘ਗੀਤੀ’ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ‘ਤੰਤ’।

ਹਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਆਦਰਸ ਇਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬੇਛਾਇਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਦਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਕ ਦੇ ਖੰਡਨ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ (ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਦ ਸੂਰਜ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਹਾਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬੌਧਿਕ ਅਰਾਜਕ, ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਮੰਥਨ (ਰਿਫ਼ਕਨ) ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨੂੰ ‘ਡਿਕੋਰੀਟ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ‘ਟੁਟਿਆ ਵੱਟਿਆ ਜਾਂ ਗਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਠਦੀ ਹੋਈ ਤਰਲ ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹਾਠਾਤ ਦੇ ਬਨਾਉਣੀ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਚਾਲ ਖਤਮ ਹੋਕੇ, ਇਕ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ

(ਠਹਿਰਾਓ), ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੜਾਂਦ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਤਮਾਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਧਾਨਪੁਣਾ ਦੇਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਟੈਕਨੀਕ (ਗੀਤੀ) ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਲਝਨ ਦਾ ਕੁਕਾਮ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬੇਹਦ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਨਾ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੀ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਦਾਸ ਮਗਰੋਂ ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ-ਕਵਿਤਾ ਜਦ ਇਕ ਭੇਵਰ ਵਿਚ ਪਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜੋੜਕੇ ਤੁਕਾਰਾਮ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਜੀਵਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਸ ਸਜੀਵ ਚਾਲ ਵਿਚ ਅਤਿਰੇਕ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ) ਬਣਾਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮੂੰਹਣਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੂੰਹਣਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰੰਨ ਰੰਜਨ (ਮਨੋਰੰਜਕ ਸੁਫਨਾ) ਸਾਨੂੰ ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ, ਰਘੁਨਾਥ ਪੰਡਤ ਅਤੇ ਪੋਰੋਪੰਤ ਦੀ ਸੁਖਿਕ, ਨਕਾਸੀ ਭਰੀ ਬੇਹਦ ਅਲੰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਤਾਜਗੀ ਕੁਮਲਾਕੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਚੱਲ ਪਈ ਤਦ 'ਪ੍ਰੀ-ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਪਿਆਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਹਾਰੀ, ਦੇਵ, ਪਦਮਾਕਰ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਕਵਿਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੁਖਿਕਤਾ ਦੇ ਵਰਣ-ਚਮਤਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕੀ ? ਕੀ ਏਧਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗੀਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫੇਰ ਛਾਇਆਵਾਦ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੀ ਵੈਸੀ ਹੀ ਮੂੰਹਣਾ, ਵੈਸੀ ਹੀ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ (ਮੋਨੋਟੋਨੀ) ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ? 'ਸਟੀਫੇਨ ਸਪੋਂਡਰ' ਦਾ 'ਸਟਿਲ ਮੋਟੇਰ' ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਲਖੰਡਾ ਵਿਚ ਕੁੰਜਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ (ਸਬਦਾਂ ਦੀ) ਨਕਾਸੀ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਬੋਧਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੇਹਦ ਮਿੱਠੀ-ਮਧੁਰ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਵ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਉਹ ਯਾਦ ਦਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਨੁਵਰਤੀ ਸੰਧੀ ਭਾਵ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਦੀ ਉਤਰ-ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ? ਪਰੰਤੂ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਿੱਜੀ ਗਏ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਗੇ, ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਹੈ।

ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਨੇਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਦਭੱਟ ਪੰਡਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ 'ਯਥਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ', ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨੋਸਵਰੀ ਵਾਛ ਹੀ ਗੀਤਾ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹੈ। 'ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਉਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਹੋਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। 'ਯਜੋਂਦਰ ਮੋਖਸ਼' (ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਰੰਗਨਾਥ ਸੁਆਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਵਲਕੇ ਕਏ ਕਿਸੇ ਤੇ ਭਾਵਭਰੀ ਰਚਨਾ), 'ਸੀਤਾ ਸੁਐਮਬਰ' 'ਕਾਤਯਾਧਨੀ ਵਰ', 'ਵਨਸੁਭਾ' ਅਤੇ 'ਚਾਧਾ ਵਿਲਾਸ' ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਸਨ

ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮਹੂਰ ਦੇਕਤਾ ਮਾਨੋ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰਾਯਣ ਅਤੇ ਬਿਠੌਲ ਨੇ ਸਲੋਕ-ਸੈਲੀ ਵਿਚ 'ਸੀਤਾ ਸੁਖੈ ਮੁਖਰ' ਅਤੇ 'ਰੁਕਮਣੀ ਸੁਖੈ ਮੁਖਰ' ਕਾਵਿ ਰਚੇ ਹਨ । ਜੋ ਰਾਮ ਆਨੰਦਤਨਯ ਅਤੇ ਰਘੂਨਾਥ ਪੰਡਤ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਲ ਦੋ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ) ਇਸੇ ਝੁਕਾ ਦੇ ਉਤਰਕਾਲੀ ਕਵੀ ਹਨ । ਰਘੂਨਾਥ ਪੰਡਤ ਦਾ 'ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ ਸੁਖੈ ਮੁਖਰਾਖਿ-ਯਾਨ' ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਦੇ 'ਸੁਦਾਮਾ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਾਂਗ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਕਚੇਸਵਰ ਬਾਪਾ, ਨਿਰੰਜਨ ਮਾਧਵ, ਸਾਮਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਧਰ, ਮਹੀਪਤੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਕਵੀ ਹਨ ਮੌਰੋਪੰਤ (1729—1794 ਈਸਵੀ)

ਮੌਰੋਪੰਤ ਰਾਮਚੰਦਰ ਪਰਾਤਕਰ ਪਹਿਨਾਲਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜੰਮੇ । ਕੇਸਵ ਪਾਧੋਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ । ਮਗਰੋਂ ਪੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਤਮ ਅਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰ ਨਾਈਕ ਦੇ ਘਰ ਆਪਣੇ ਕਥਾ-ਵਾਚਕੀ ਕੀਤੀ । ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਰਹੇ । ਆਪਨੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਭਾਗਵਤ, ਰਾਮਾਇਣ, 'ਆਰੀਆ' ਵਿਤ (ਛੰਦ) ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰੇ । ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਇਣ ਮੰਤਰ ਰਾਮਾਇਣ ਆਦਿ 108 ਰਾਮਾਇਣ ਆਪਨੇ ਲਿਖੇ ਸਨ; ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ । 'ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਸੰਗ' 'ਸੰਬਾਦ ਪ੍ਰੇਮ' 'ਵਾਤ-ਸੰਝਯ' ਅਤੇ 'ਕਰੁਣ' ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸਮਾਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਆਪ ਆਪਣੇ ਤੁਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਈਸਵਰ ਸਤੁਤੀ ਤੇ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਛੰਦ' ਵਿਚ 'ਕੇਕਾਵਲੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਪ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਪੇਸਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਤਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਮੁਖ ਨਾਮ ਹਨ—ਨਾਰਾਇਣ ਕਵੀ, ਦਾਜੀਬਾ ਜੋਸ਼ੀਗਨ, ਰਾਮਚੰਦਰ ਕੜਵੇ, ਰਘੂਨਾਥ ਪੰਤ, ਕੋਸੇ, ਸਾਹਿਰੋਬਾਨਾਥ ਆਬਿਯੇ ਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਮ ਕਵੀ ਸਿੰਧੀਆ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਨ । ਉਹ ਗੋਆ ਵੱਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਮਹਦਨੁਛਵਨੇਸ਼ਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਮੈਨੇ 'ਅਜ' ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ।

ਜਦ ਪੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਤੇ ਇਤੀਕ੍ਰਿਤੀਆਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤਦ ਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਪੰਡਤ ਸਨ; ਦੂਸਰੀਂ ਤਰਫ਼ ਸਨ ਜਨ ਕਵੀ । ਜਨਾਤਾ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਪੂਰਨ ਨਾਟਕਮਈ ਭਾਵ ਕੀਰ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਵੀ ਕਵੇ ਪੰਡਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨੌਕਲ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਂਦਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਰਦੂ ਦੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਰੰਗ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਉਲਥੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਚਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਉਲਥਾ

ਜਾਂ ਤੀਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਦਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮੀਕਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੰਬੀ-
 ਛਿਕੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਰਚਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਮਾਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਵਿਚਾਰਨ
 ਕਰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਰੀਰਕ ਕਠੀਆਂ ਦੇ ਵੀਰ-ਜੀ ਮੂਰਟਾ ਪੇਂਟਾਡੇ, (ਅਰਠਾ ਦੇ ਚੰਗ
 ਤੇ "ਬੈਲੇਡਸ") ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹਨ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਿੰਗਾਰ
 ਭਰਮੂਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਛਲੀਲ "ਲਾਵਣੀਆਂ" (ਯਕੀਨੀ ਚੋਲੀ ਜਿਹੇ ਗੀਤ)
 ਚਿੱਤਰ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਮਲਾਠਾ-ਪੇਸ਼ਵਾ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਤਰ
 ਕਾਲ ਦੇ ਰਣ-ਚੰਗ ਅਤੇ ਰਸ-ਰੰਗ ਦੀ ਸਥਾਰਥ ਫਾਇਦਾ ਕਿਨਾ ਕਿਸੇ ਠੀਕ ਲਪੇਟ ਦੇ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਰਖੀ ਹੈ। ਪੇਂਟੂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਪੇਂਡਰ ਕਵੀਆਂ ਦੇ
 ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਗਹਮੀ ਦੀ ਤਪਨ ਵਿਚ ਸੁਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸੁਝ-ਸਿਵਾਇਆ
 ਮੁੜ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲਾਵਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋਯ (ਗਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ) ਵੀਰ ਕਾਵਿ ਪੇਂਟਾਡੇ 300
 ਹਨ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਾਹੂ ਤਕ ਦੇ ਸੱਤ, ਪੇਸ਼ਵਾਵਾਲ ਦੇ ਭੇਦ ਸੌ ਅਤੇ ਥਾਈ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ
 ਸੌ ਈਸਵੀ ਮਗਰੋਂ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਰਿਆਨਦਾਸ 'ਅਠਠਲਖਾ ਵਧ' ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ-ਦਾਸ
 ਦਾ "ਤਾਨਾਜੀ ਮਾਲਸਰੇ" ਦਾ "ਪੇਂਟਾਡੇ" ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਸਿਵਾਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ
 ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ (1818) ਈਸਵੀ ਅਤੇ ਖੜਕਾ ਦੀ
 ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਂਟਾਡੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਬ ਭਟ ਚਾਰਣਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਟੀ-
 ਜਨਾ ਦੇ ਅਖਰੇ ਤੇ ਸਨ। ਉਤਰ-ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਦੇ ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
 ਹਨ ਰਾਮਜੋਸ਼ੀ (1758—1812) ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਅਨੰਤਫੇਦੀ (1744—1) ਹੋਨਾ ਜੀ
 ਕਾਲਾ, ਗਵਾਲਾ, ਸਰਨਭਾਉ "ਤਮਾਸਾ" ਵਾਲੇ (2—1840) ਸ਼ਿਵਲਗਨ-ਸੁਸਲਮਾਨ,
 ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਦਾਤਾਰ (1754—1843) ਪੰਚਕਾਮ, ਦਰਜੀ। ਵਖ ਵਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਇਕ
 ਜਨ-ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।
 ਹੋਨਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਤਾਨ (ਸਿੱਧਾ, ਚਿੱਤ) ਸਿੰਗਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮਿਠਾਸ ਬਹੁਤ
 ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਯੁੱਗ

ਪ੍ਰਥਮ ਉੱਥੱਨ

1818 ਈਸਵੀ ਤਕ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਸੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ, ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੀ। ਸਾਹਿਰ ਕਵੀ ਜੋ ਕਿ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ 'ਤਮਾਸ਼ੇ, (ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ) ਕਰਦੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਗਾਰ ਮਈ 'ਲਾਵਨੀਆਂ' ਵਧ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ। 'ਪੋਵਾਡੇ' ਰਚਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਵਾਲੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਸਥਿਰ ਜੀਵਨ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਉ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1885 ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਨਰਮਦ ਉਵੇਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 'ਕੋਸ਼ਵਸੁਤ' ਨਾਲ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਕਿਸ਼ਣਾ ਜੀ ਕੋਸ਼ਵ ਦਾਮਲੇ (1866-1905) 'ਕੋਸ਼ਵਸੁਤ' ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਵ੍ਰਤੀਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਕਲ-ਤਰੀਕੇ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੋਸ਼ਵਸੁਤ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਤੁਤਾਰੀ' (ਤੁਰਹੀ ਜਾਂ ਤੁਰਯ) ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਲ ਝੁਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਖਨਾਦ ਕੀਤਾ। (ਖਿਗਲ ਬਜਾਇਆ) ਕਵੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਾਈਨਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ—

“ਸਵੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਿਲਪਾਕਨ (ਕਾਰੀਗਰੀ) ਕਰੋ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।”

“ਮਕਾਰੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੋ, ਬਾਗੀਓ ਤੁਰਾ (ਛੇਤੀ, ਕਾਹਲੀ) ਕਰੋ। ਸਮਤਾ (ਬਰਾਬਰੀ) ਦਾ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਕਰੋ।”

ਪਰੰਤੂ ਕੋਸ਼ਵਸੁਤ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵਰਡਜ਼-ਵਰਥ ਆਦਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਰੋਮਾਂਟਿਕ

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਛ ਖਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੇਸਵਲਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਸਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਰੰਗੇਂਡ ਨਾ. ਵਾ. ਤਿਲਕ (1865—1919) ਹੋਏ। ਆਪ ਇਸਾਈ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣੇ 'ਬਨਵਾਸੀ-ਫੂਲ' 'ਖਿਸਤਾਯਨ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਮਗਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜੋ ਅਮੁਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿਹੀ ਆਪ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ-ਵਾਦ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਾਈਆਂ ਜਿਹੀ ਹਰ ਜੀਵ ਲਈ ਅਨੁਕੰਪਾ (ਹਮਦਰਦੀ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁੱਠ (ਪੁਠ) ਲਏ ਹੋਏ ਕੁਛ ਗੂਹੜ ਅਤੇ ਆਸਤਕਤਾ ਜਨਕ ਆਸਾਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਮਗਰੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀ ਹਨ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ (1871—1937)। ਆਪ ਬੜੇਦਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਵੀ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਛੰਦਾ ਵਿਚ ਰਚੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫੁੱਟਕਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ—“ਚੰਦਰਕਾ” ਨਾ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਛੱਪੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਮਿਲਟਨ ਦੇ 'ਲੈਲੈਕੂ' ਅਤੇ 'ਇਲਪੰਸੇਰੇ ਸੇ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਕਾਯ ਹੋ ਚਮਤਕਾਰ' ਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਖੰਡਕਾਵਿ ਆਪਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆਂ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਦੀ ਤੁਲਨਾ ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਸ੍ਰੀ ਹਰੀਐਧ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਕਵੀ ਹਨ 'ਵਿਨਾਇਕ' (1872—1809)। ਆਪਦੀ ਸਿਖਸਾ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜੀਵਨ ਅਠਿਕ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਨੇ ਇਕ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗੀਤੀ-ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰ ਆਪਦੀ 'ਹਤਭਾਗਿਨੀ', "ਇਸਤਰੀ ਔਰ ਪੁਰਸ" "ਕਵੀ ਅਤੇ ਤੌਤਾ", ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। 'ਕਮਲਾ' ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਖੰਡ ਕਾਵਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਕਵੀ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਮੁਰਲੀਧਰ ਗੁੱਪਤ ਹਨ। ਆਪਨੇ ਬੀ (Bee) ਨਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਖੱਲਸ ਨਾਲ ਸਭ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਆਪਦਾ ਜਨਮ 1872 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 1934 ਵਿਚ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੱਪੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਅਤਰੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵਧਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ "ਭੰਕਾ", "ਦੀਪ", "ਜਯੋਤੀ", "ਚਾਛਾ", "ਮਾਝੀ ਕੰਨਿਆ", ਆਦਿ।

ਦੂਸਰਾ ਉੱਥਾਨ

ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਤਾਬੇ, ਗਡਕਰੀ ਉਰਫ 'ਗੰਬਿੰਦਾਗੁਜ' ਠੰਬਰੇ ਉਰਫ 'ਬਾਲ-ਕਵੀ' ਰੋਦਾਲਕਰ ਅਤੇ ਬ: ਵਿਨਾਇਕ ਦਮੋਦਰ ਸਾਵਰਕਰ ਹਨ। ਭਾਸਕਰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਤਾਬੇ (1874—1942) ਗਿਆਲੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪਨੇ ਕੁਛ

ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸੂਬਾਈ ਕੁਦਰਤੀ ਫੁੱਲ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਸੀਮ ਅਸੀਮ (ਸੀਮਾ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ) ਵੀ ਝਲਕ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਕਈ ਗੀਤ ਜਿਵੇਂ—‘ਮਰਾਠਾਂ ਪਰੋਖਰ ਕਛਾ ਜਗਤੇ’, ‘ਕੁਣੀ-ਕੋਠੇ ਮਾਝੇ ਉਕਲਿਲ ਕਾ’ ਅਤੇ ‘ਸਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ’ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਮਗਨੇਸ਼ ਗਡਕਰੀ (1885—1919) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਖੂਬਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ‘ਬਾਲਕਵੀ’ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੁਛ ਰਾਸਕਰੀ ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਝੁੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ‘ਗੋਬਿੰਦਾਗੁਜ਼ਰੀ’ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗਡਕਰੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਇਰਨ ਜਿਲੀ ਵੱਧੀਆਂ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਝੁੰਘੀ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਝੁੰਘੀ ਸਿੰਗਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ‘ਰਾਜ ਹੰਸ ਮਾਝਾ ਨਿਜਲਾ’, ‘ਗੁਲਾਬੀ ਕੋਠੇ’ ‘ਮੁਰਲੀ’, ‘ਘੁਬੜ’, ‘ਦਸਰਾ’ ‘ਕਵੀ ਆਈ ਕੋਈ’ ਆਦਿ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਭੂੱਲ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਚੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਠਾਨ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜਾਨਦਾਰ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਖਮ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲਾ ਵਰਣਨ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਨਿਰਾਸਾਜਨਕ ਕੁਝੌਣ ਵੀ ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਛਟਾ ਹਰ ਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਧੁਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੋਮਲ ਕਵੀ ਹਨ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਬਾਪੂ ਜੀ ਠੋਂਬਰੇ ਉਰਫ਼ ਬਾਲਕਵੀ (1890—1918)। ਆਪਣੇ ਖੂਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਸੁਮਿਤਠਾਨੰਦਨ ਪੰਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ‘ਸੰਧਿਆਤਾਰਕ’, ‘ਨਿਰਝਰ’, ‘ਪਉਸ’ ‘ਫੁਲਰਾਣੀ’, ‘ਸ੍ਰਾਵਣਮਾਸ’, ‘ਤਾਰਾਰਾਣੀ’, ‘ਕਾਲਅਣੀ ਪ੍ਰੇਮ’ ਇਹ ਆਪਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਆਪ ਸੁੰਦਰਤਾਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸੁੰਦਰਤਾ’ ਤੋਂ ‘ਸੁੰਦਰਤਮ’ ਵਾਲੀ ਸੁਸ਼ਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ‘ਬਾਲਕਵੀ’ ਵੀ ‘ਅਠੋਈ ਆਨੰਦ ਗਠੇ’ ‘ਸਿਕਠੇ ਤਿਕਠੇ ਚੋਹਕਿਠੇ’ ਹਰ ਖਾਸੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਦਰਬਨ ਕਠਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ‘ਚੇਚਾਤ ਮੈਂ ਇਕ ਰਾਤ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

“ਰੀਸਾਲਾ ਦਾ (ਕੁਲੀਆਂ ਦਾ) ਜੋ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਹੈ—ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸ਼ਾਮੀ ਹੈ। ਭੇ ਮਨ, ਇਹ ਦੀਨਤਾ, ਦੁਰਥਲਤਾ ਵੇਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਹਿੰਦੂ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।”

ਦੋਕਨਾਥ ਪਾਂਡੁਰੰਗ ਰੋਦਾਲਕਰ (1889—1920) ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਮੁਕਤਫੰਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਹਿਲੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਤਾ

ਮੁਸ਼ ਹੈ। “ਰੁਕਮਣੀ ਖੰਡਿਕਾ” “ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ” “ਬਸੰਤ” “ਉਥਾਨ ਮੇਦਾਨ” “ਨਿਗਾਭ” ਆਦਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ “ਆਸੁ” ਵਾਂਗ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾਰਸ ਦੀ ਅੰਤਰਧਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਧੁਰਤਾ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਗੁਣ ਬਾਡਰਕਵੀ ਅਤੇ ਰੇਂਦਾਲਕਵੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤਾ ਓਜ (ਤੇਜ) ਗੁਣ ਬਾ: ਵਿਨਾਇਕ ਦਮੋਦਰ ਸਾਵਰਕਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ—ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਵਰਕਰ ਦੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਾਵਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਖਾ ਗਈ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਖੋ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। “ਰਾਨਵੁਲੇ” ਅਤੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਛੱਪੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ “ਯੁਯੁਤਰੀਚਾ ਘੋਸ਼” “ਜਗਨਾਥਚਾਰਾ” ਰਥੋਤਸਵ” “ਮਾਝੇ ਮ੍ਰਿਯੁਪੱਤਰ” “ਸਾਗਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਲਮਲਲਾ” “ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀ” ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ “ਵੈਨਾਯਕ” ਅਤੇ “ਕਮਲਾ” ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡਕਾਵਿ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ “ਕਲਾਸਿਕ” ਜਾਂ “ਅਭਿਜਾਤਯ” (ਚੰਗੀ ਕੁਲ ਦੀ) ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਪ “ਮਹਾਸਮਰ” ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਥਮ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਰੂਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈਰਜਰੂਰੀ ਮੱਧ ਜਾਂ ਨਿਭਰਤਾ ਦੀ ਅੰਤਰੇਕ ਪੂਰਨ (ਵਾਧੇਵਾਲੀ, ਵਿਸੇਸਤਾਪੂਰਨ) ਵਿਭਤੀ ਖਲਕਦੀ ਕਹੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆ ਵਾਂਗ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਕ੍ਰਿਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦੇਸਭਗਤੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਸਰਾ ਉਥਾਨ

ਤੀਸਰੇ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੱਥ ਪੂਨਾ ਦੀ “ਰਵੀ ਕਿਰਣ ਮੰਡਲ” ਨਾਂ ਦੀ ਸੱਤ ਕਵੀਆ ਦੀ ਇਕ ਟੱਲੀ ਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਨ—ਡਾ: ਮਾਧਵ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਪਟਵਰਧਨ ਉਰਫ ਤੇਮਾਧਵ ਜੂਲੀਅਨ, ਯਸਵੰਤ ਦੀਪਕ ਪੈਂਚਾਠਕਰ ਉਰਫ ਯਸਵੰਤ, ਸ਼ਿਕਰ ਕੇਸ਼ਵ ਕਾਨਿਟਕਰ ਉਰਫ ਗਿਰੀਸ਼, ਘਾਟੇ ਆਦਿ। ਮਾਧਵ ਜੂਲੀਅਨ ਡਾਟਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਛੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਬਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਡਾਟਸੀ ਓਗ ਦੇ ਕਈ ਛੇਦ ਆਪ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ-ਰੁਝਾਈ, ਕਾਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਆਦਿ। ਆਪਣੇ ਉਮਰ ਸਿਆਮ ਛੁੱਟੀਆਂ ਰੁਝਾਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਡਾਟਸੀ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। “ਸੁਧਾਰਕ” ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਖੰਡਕਾਵਿ, “ਵਿਰਠ ਤਰੰਗ” ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖੰਡਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਗੀਤ ਮੁਕਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ “ਕੁਟਲੇਲੇ ਦੁਬੇ” ਨਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਖੰਡਕਾਵਿ ਕੇਵਲ “ਸੁਨੀਤਾ” ਵਿਚ (“ਸੁਨੀਤਾ” ਅਭਯਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਫੇਟ ਜਾਂ ਚਤੁਰ-ਲੇਖਕ” ਦਾ

ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਰੂਹੜ ਕੀਤਾ ਸ਼ਬਦ।) "ਨਕੁਲਾਲੰਕਾਰ" ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅੰਗ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਦੀ ਫੁੱਟਕਲ ਕਵਿਤਾ "ਸਲਾਕਾ" "ਗਜਲਾਂਜਲੀ", "ਸਪਨਰੰਜਨ" ਅਤੇ ਉਦਥੋਪਨ "ਅਧੁਮਾਧਵੀ ਵਿਚ ਜਮਾਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਉਨਮੁਕਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ, ਸਮਾਜਕ ਦੰਭ ਦਾ ਭਾਂਡਾਫੌੜ ਕੌਮੀ ਕਰਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਇਕ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ। ਰਵੀ-ਕਿਰਣ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪਦੀ ਮੌਲਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜਗਮਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਯਸ਼ਵੰਤ ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। "ਬੰਦੀ ਸ਼ਾਲਾ" ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖੰਡਕਾਵਿ ਯਰਵਦਾ ਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜੇਲ ਤੇ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ "ਜਯਮੰਗਲਾ" ਵਿਲੁੱਣ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਮਹਾਹਾਜ ਬੜੇਦਾ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ "ਕਾਵਿ-ਕਿਰੀਟ" ਖੰਡਕਾਵਿ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਬੜੇਦਾ ਦੇ ਰਾਜਕਵੀ ਬਣੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡ-ਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਤਨੀ ਨਹੀਂ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਜਿਨੀ ਕਿ ਗੀਤ ਕਾਵਿਮਈ ਫੁੱਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ। "ਯਸ਼ੋਧਨ" "ਯਸ਼ਵੰਤੀ" "ਯਸ਼ੋਨਿਧੀ" "ਯਸ਼ੋਗੰਧ" ਆਦਿ ਆਪਦੇ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਆਈ" "ਗੁਲਾਮਾਂਚੇ ਗਾਹਰਾਣੇ" "ਨਜਰਾਣ" "ਮੋਤਰਣੀ ਬਿਗੀਬਿਗੀ ਚਾਲ" "ਘਰ" "ਪ੍ਰੇਮਾਚੀ ਦੌਲਤ" ਆਦਿ ਆਪਦੇ ਕਈ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਛ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਨੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਨ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ— "ਮਾਲੁੰਨਕੇ ਗ" "ਇੰਦੂਕਲਾ" "ਕਲਯਾਂਚਾ ਭਾਤ" ਆਦਿ।

ਰਵੀ-ਕਿਰਣ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਏਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਗਿਰੀਸ਼ (ਕਾਂਚਨ ਗੰਗਾ, ਫਲਭਾਰ, ਅਭਾਗੀ ਕਮਲ, ਅੰਬਰਾਦੀ, ਸੁਧਾ) ਅਵੱਸ ਆਪਣੇ ਖੰਡਕਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਧ ਸਫਲ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ-ਕਿਰਣ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੁਤੰਤਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ—ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸਿਆਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਵਾਦਿਤਾ ਵਧਾਈ ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਵੀਆਂ ਰੂਹੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਰਵੀ-ਕਿਰਣ ਰਿਵਾਜ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਭਾਵਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਧਵਾਨੁਜ, ਦੁ. ਆ. ਤਿਵਾੜੀ, ਟੇਕਾਡੇ। ਬੋਹਰੇ ਆਦਿ ਨੇ ਓਜ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ (ਜੋ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਵਧੇਰੇ ਸਨ, ਕਾਵਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਟ ਸੀ) ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਿ: ਪ੍ਰ: ਕੇ: ਅਤਰੇ ਉਰਫ਼ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੈਰੋਡੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ

ਚਲਾਇਆ ਜੋ “ਵਿਡੰਬਨ ਕਾਵਿ” ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ। “ਝੋਂਡਰੀ ਫੁਲੇ” ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਹਾਸਪੂਰਣਤਾ (ਮਜ਼ਾਕ) ਭਰਪੂਰਤਾ) ਦਾ ਉਹ ਵੇਗ ਚਲਾਇਆ ਕਿ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਦਰ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕਦਮ ਉਪੇਕਸ਼ਤ (ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਰਹੇ) ਬਣ ਗਈ।

ਹੁਣ ਏਧਰ ਪਿੱਛਲੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦੇ ਕੁਛ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗੀ। ਕ੍ਰਮਸਮਾਗ੍ਰਜ (ਵਿਸ਼ਾਖਾ) ਬੋਰਕਰ (ਜੀਵਨ-ਸੰਗੀਤ) ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੋਵਲੇ, ਕਾਰੇ, ਵਸੰਤ ਵੈਦ, ਵਸੰਤ ਚਿਪੜੇ, ਨਾ: ਘ: ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਰਾਜਾ ਬੜੇ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਮਰਾਠੇ ਆਦਿ ਕਈ ਭਾਵ-ਗੀਤ ਕਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਗੀਤਆਤਮਕ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਸੁਆਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਮਸਮਾਗ੍ਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਹਨ। ਬੋਰਕਾਰ “ਮਹਾਤਮਾਯਨ” ਕਾਵਿ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਖਾ: ਸਾਬਰਕਾਰ, ਕਾਨੇਟਕਰ “ਨਿਰੀਸ਼”, ਭ: ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ, ‘ਅਨਿਲ’ ਅਨੰਤ ਕਾਟੇਕਰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉੱਠੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤਭਾਵਾਂ ਸਨ।

ਯਸ਼ਵੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਧੁਨਿਕਤਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤਛੰਦ ਆਤਮਾਰਾਮ ਰਾਵ ਜੀ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ “ਅਨਿਲ” ਨੇ ਲਿਆਦਾ। ਆਲੋਚਕ ਦਿ: ਕੇ: ਬੋਡੇਕਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਕੇਸ਼ਵ ਸੁਤ ਅਤੇ ਅਨਿਲ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੁੱਗ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਨ। “ਫੁਲਵਾਤ” ਵਿਚ ਅਨਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲੁਗਾਤਾਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪੋਰਤੇਵਯਾ ਵਿਚ ਅਨਿਲ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਮਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ “ਨਹਿਰੂ-ਅਭਿਨੰਦਨ-ਗ੍ਰੰਥ” ਵਿਚ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। ਖੰਡਕਾਵਿ “ਭਗਨ ਮੂਰਤੀ” ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਅਨਿਲ’ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਗ ਬਣਾਉ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਮਰਧੇਕਰ, ਅਤੀ ਅਧੁਨਿਕ, ਅਤੀਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਤੰਤਰ ਦਾ ਨਵ ਕਾਵਿ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮਰਧੇਕਰ ਨੂੰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ “ਕਾਹੀ ਕਵਿਤਾ” ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਝੱਗੜਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਧੀ ਵਾਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਕੁੰਠਤ ਦਮਿਤ (ਦਬੀ, ਸੁਕੜੀ, ਨਿਕੰਮੀ) ਭਾਵ-ਕਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਟੀ: ਐਸ: ਇਲੀਅਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ “ਨਵੇਂ-ਕਾਵਿ” ਸੰਪਰਦਾਯ ਵਿਚ ਪੁ: ਸਿ: ਰੇਗੇ, ਯ: ਦ: ਭਾ ਵਿੰਦਾ ਕਰੰਦੀਕਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਨਾਤੂ, ਸਰਚਚੰਦਰ ਮੁਕਤੀ ਬੋਧ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਲੰਗ-ਭੱਗ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ “ਕੁਕਰਮੱਤਾ” ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ “ਨਿਰਾਲਾ” ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਕਰੋਕਤੀ (ਗਲ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ) ਅਤੇ ਬਾਗਮਿਤਾ (ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਵਾਹ) ਦੀ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੇਗੇ “ਛੰਦ” ਨਾਂ ਦਾ ਰਿਸਾਲਾ ਕਵਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਮਰਾਠੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਪਦ

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

(1) ਸੋਮੋਸ਼ਵਰ—ਇਹ ਚਾਲੂਕਯ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਮਾਨਸੋਲੱਸ' ਅਰਥਾਤ 'ਅਭਿਲਸਿਤਾਰਥ-ਚਿੰਤਾਮਣੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਾਟੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੋ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :—

“ਨੰਦ ਠੋਕੁਲ ਜਾਯੋ ਕਾਹਨ ਜੋ ਗੋਵੀ ਜਾਣੇ ਪਛੀ ਹੇਲੀ ਰੇ ਨਯਣੇ ਜੋ ਵਿਯਾ ਧਦਣਾ ਮਰਯਾ ਬਿਨਾ ਹਯਾਣੀ ਹੱਕਾਰੀਆਂ ਕਾਨੋਂ ਭਫਫਾ ਸੋ ਆਂਹਯਾਣਾ ਚਿਤਿਆ ਦੇਉ ਬੁਧ ਰੂਪੇਣ ਜੋ ਦਾਣਫ-ਪੁਰਾਂ ਬਾਚਉਣੀ (ਮੁ) ਕੁਬੇਣ।”

ਮਰਾਠੀ ਸਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ “ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ 1137 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ।”

(2) ਚਕਰਧਰ—ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਅਚਾਰੀਆ ਆਪ ਹੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਫੁੱਟਕਲ ਪੱਦ ਅਤੇ ਗਦ ਗ੍ਰੰਥ ਯੋਂ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਆਈ ਰਚਨਾ ਕਹੇ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ—

ਸੁਤੀ ਵੇਖੀ ਸਥਿਰ ਹੋਈ ਜੇਣੋ ਤੁਮਹੀਂ ਜਾਈ ।
ਸੋ ਪਰੋ ਮੋਰੇ ਬੋਰੀ ਆਣਤਾ ਕਾਈ ॥

ਲਿਖਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਕੇ 1194 ਨਿਸਚਤ ਹੈ ।

(3) ਦਾਮੋਦਰ ਪੰਡਤ—ਆਪ ਚਕਰਧਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਆਪਣੀ ਈਸ਼ਵਰਭਕਤੀ-ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਰਾਗ-ਰਾਗੀਨੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੱਧੀਆਂ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਚਿੰਟੀਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਅਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਫੁਟਿਕ ਮਧਯੇ ਹੀਰਾ ਵੇਧ ਕਰ ਗਯਾਂ ।
ਉਜਯਯਾ ਲਾਪਲੀ ਮਿੰਕ ਕਲੰਯਾ ॥

(4) ਮੁਕਤਾਬਾਈ—ਇਹ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਰਾਠੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ :—

ਵਾਹ ਵਾਹ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਦਕੁਰੂ ਲਾਲ ਗੁਸਾਈਂ ਜੀ ।
ਠਾਠ ਬੀਰ ਮੇਂ ਉਦਠਾ ਕਾਠਾ ਓਠ ਪੀਠ ਸੋ ਕਾਲਾ ॥
ਖੈਤ ਉਨਮਨੀ ਭ੍ਰਮਰ ਕੁੰਫਾ ਰਸ ਖੂਲਠੋ ਵਾਲਾ ॥

ਸਬਕੂਰੂ ਚੇਲੇ ਦੋਨੋ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਦਸਤ ਮੋਂ ਭਾਈ ।
 ਏਕ ਸੇ ਅੰਸੇ ਦਰਬਨ ਖਾਏ ਮੁਕਤਾਬਾਈ ॥

(5) ਨਾਮਦੇਵ—ਆਪ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਵੱਧੀਆ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ । ਮਰਾਠੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਦੇ ਵੁੱਟਕਲ ਪੱਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਆਪਦੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਦੇ 'ਗੁੰਬ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ—

“ਜਹੰ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ, ਤਹੰ ਹਮ ਮੌਰਾ’
 ਜਹੰ ਤੁਮ ਚੰਦਾ ਤਹੰ ਹਮ ਚਕੌਰਾ
 ਜਹੰ ਤੁਮ ਸਰਬਰ ਤਹੰ ਹਮ ਮਾਛੀ
 ਜਹੰ ਤੁਮ ਦੀਪਾ ਤਹੰ ਹਮ ਬਾਤੀ ।
 + + + +
 ਬੱਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਸ਼ੰਕਰ ਪੂਜਾ
 ਨਮਦੇਵ ਕਹੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ॥”

(6) ਭਾਨੂੰ ਦਾਸ—ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ ਸਨ 1550 ਦੇ ਲੱਗ-ਭੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਿਲਤ ਬਾਲ ਸਕਲ ਗੁਆਲ, ਸੁੰਦਰ ਕਨਹਾਈ ।
 ਜਾਗਹੁ ਗੋਪਾਲ ਲਾਲ, ਜਾਗਹੁ ਗੋਵਿੰਦ ਲਾਲ,
 ਜਨਨੀ ਬਲਿ ਜਾਈ ।
 ਸੋਗੀ ਸਬ ਫਿਰਤ ਬਾਯਨ, ਤੁਮ ਨਹੀਂ ਛੂਟਤ ਧੇਨੂ
 ਤਜਹੁ ਮਯਨ ਕਮਲ ਨਯਨ, ਸੁੰਦਰ ਸੁਖਦਾਈ ।
 ਮੁਖ ਤੇ ਪਟ ਦੂਰ ਕੀਜੋ ਜਨਨੀ ਕੋ ਦਰਸ ਦੀਜੋ
 ਦਧੀ ਖੀਰ ਮਾਂਗ ਲੀਜੋ ਖਾਂਡ ਔਰ ਮਿਠਾਈ
 ਝਮਤ ਝਮਤ ਸ਼ਿਆਮ ਰਾਮ ਸੁੰਦਰ ਮੁਖ ਰਵ ਲਲਾਮ
 ਬਾਤੀ ਕੀ ਛੂਟ ਕਹੁ ਭਾਨੂੰਦਾਸ ਪਾਈ ॥”

(7) ਤੁਕਾਰਾਮ—ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗੁਜਰੇ ਹਨ । ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਅਭੰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਮਰਾਠੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ—

“ਤੁਕਾ ਬੜੇ ਬਹ ਨਾ ਕੁਲੇ, ਜਾਹਿ ਪਾਸ ਬਹੁ ਦਾਮ-+
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਭਾ ਬਦਨ ਕੀ, ਜੇਹਿਰੇ ਨਿਕਸੇ ਰਾਮ ॥
 ਤੁਕਾ ਕਹੇ ਕੁਛ ਤੁਮ ਪੜ, ਕਹੀ ਨ ਮਾਨਤ ਕੋਲ ।
 ਹਾਥ ਪਰੋਠੇ ਖਾਣੇ ਕੇ, ਮਾਰ ਡੋਰਿ-ਹੈ ਡੋਧ ॥”

(8) ਸ੍ਰੀ ਸਮਰੱਥ ਰਾਮਦਾਸ—ਆਪ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਛ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ—

“ਚਾਤੁਰ ਚਤੁਰ ਕੋ ਚਟਕਾਰੇ
ਰਸਿਕ ਬਚਨ ਜਨ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨ ਮੇ
ਆਜਬ ਲਗਤ ਚਟਕਾਰੇ ॥”

(9) ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਮਹਾਰਾਜ :—ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਆਪ ਵੀ ਕਵੀ ਸਨ ਆਪ ਦੀਆਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਪੱਦ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

“ਜਥ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ,
ਬੰਦਾ ਕਮੀਨਾ ਕਹਿਲਾਤਾ ਹੂੰ ਸਾਹਿਬ ਤੇਰੀ ਹੀ ਲਾਜ
ਮੈਂ ਸੇਵਕ ਬਹੁ ਸੇਵਾ ਮਾਂਗੂੰ ਇਤਨਾ ਹੈ ਸਬ ਕਾਜ
ਛਤਰਪਤੀ ਤੁਮ ਸੇਕਦਾਰ ‘ਸਿਵਾ’ ਇਤਨਾ ਹਮਾਰ
ਅਰਜ ॥”

(10) ਬਯਾਬਾਈ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਨ 1600 ਦੇ ਲੱਗ-ਪੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸਤਰੀ-ਲੇਖਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ :—

“ਬਾਗ ਰੰਜੀਲਾ ਮਹਲ ਬਨਾ ਹੈ।
ਪਹਲ ਕੇ ਬੀਚ ਮੇ ਝੁਲਾ ਪੜਾ ਹੈ
ਇਸ ਝੁਲਨੇ ਪਰ ਝੁਲੇ ਰੇ ਭਾਈ
ਜਨਮ ਮਰਣ ਕੀ ਯਾਦ ਨਾ ਆਈ
ਦਾਸੀ ਬਯਾ ਕਹੇ ਗੁਰੂ ਭੱਯਾ ਨੇ
ਮੁਝਕੋ ਝੁਲਾਯਾ ਸੇ ਹੀ ਸੁਲਾਵੇ ॥”

(11) ਮੋਰੋਪੰਤ—ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ਵਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਅੱਡੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਛੰਦ “ਹਰੀ ਗਿਤੀਕਾ” ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :—

“ਪੰਕਜੋ ਲਿਖੋ, ਹਲਾਕੋ, ਯੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਘੋਰ ਭਾਗ ਜਾਵੇਗਾ ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਭ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਸੋਹਿਰੋਬਾ ਆਂਬਿਯੇ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਪਦਾਂ ਤੇ ਮੈਂਨੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ “ਆਜ” ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਾਵਨੀਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਹੋਨਾ ਜੀ ਵਾਲ, ਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤਕ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਧੁਨਿਕ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮਾਨਵ ਰਾਵ ਸਪਰੇ, ਸਵ: ਆਗਰਕਰ, ਸਵ: ਬਾਬੂ ਰਾਵ ਵਿਸਨੂੰ ਪਰਾੜਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਾ: ਸਾਤਾਵਲੇਕਰ, ਕਾਕਾ ਕਾਲੇਕਰ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਅ: ਗੋ: ਸੋਵਡੇ, ਗ: ਮਾ: ਮੁਕਤੀਬੋਧ, ਮੋਘੇ, ਚਿਤਾਂਬਰੇ, ਵੇਸੰਪਾਯਨ ਆਦਿ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਕਤ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ

ਦੁਆਜੇ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰੁਖੀ ਕਸ਼ਟ-ਪਿਆਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੌੜੀ-ਕਠੌਰ ਜੀਵਨ-ਕਲਹ (ਭੱਗੜੇ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੇਤਨਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਕ ਵਿਧਾਇਕ (ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਵਿਧਾਨ ਬਨਾਣ ਵਾਲੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਗਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ (ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ) ਆਪ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਗਭਗ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ, ਸਬੰਧ ਰਹਿਤ ਬਣਦੀ ਗਈ। ਸਾਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਐਸ-ਅਗਮ ਪਿਆਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ-ਜੀਵੀ ਰੀਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਣਜਾਣੇ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਅਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਹਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਨਦਾਰ ਹਮਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ, ਅਸਲ-ਸੰਲਗਨ (ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਸਰੂਫ) ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਮਨੋ ਭੂਮੀ ਦੇ ਏਸੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫਰਕ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਬੋਲਪੁਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ-ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਖਜਿਹੀ ਹੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਠੰਡੀ ਸੁਗੰਧਤ ਹਵਾ ਮੰਨਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇਹ ਅਸਰ ਇਸ਼ਟ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਟ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਸਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਕੱਸੇਵਾਦ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਖਿਆਰ ਨਾ ਜਾਚ ਸਕਿਆ, ਕਾਵਿ ਜੜ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ। ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪਦ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅਵੱਧ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾ, ਉਂਜ ਤੀ ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਘੱਟ ਵੱਧ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣ੍ਹੇ ਜਾਣਦੇ

ਹੋਣਕੇ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਿਵੇਦੀ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਯਥਾਸੰਭਵ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਗਤੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇ ਸੁਥਾਈ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਕੇ ਗਈ ਪੀੜਤੀ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਵੀ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਹ ਇਹ ਕਵੀ ਹਨ—

(1) ਤਾਂਬੇ (2) ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ (3) ਬੀ (4) ਮਾਧਵ ਜੂਲੀਅਨ ਅਤੇ (5) ਯਸ਼ਵੰਤ।

ਭਾਸਕਰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਤਾਂਬੇ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਠ ਸਾਲਾ ਜਯੰਤੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ-ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਜਾਣੂ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਛਾਇਆ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਫੁੱਟੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਬੱਚਪਨ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ-ਸਤੁਤੀ ਦੇ, ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚੀਕ ਦੇ। ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇ (ਆਪੇ) ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਸ਼ਮ-ਮਸ਼ਕ (ਦੁੱਖ, ਪੀੜਾਂ) ਦੇ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਉਂਗਲੀ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸਕਰ ਰਾਵ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਉਨੇ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਜਿਨੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਹਨਾ ਰਾਮ ਦਲਪਤ ਰਾਮ ਜਾਂ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਨੂੰ ਰਵੀ ਠਾਕਰ। 'ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਮਰ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਭਾਵ-ਕੋਮਲ, ਗੀਤ ਮਧੁਰ, ਸਰਲ ਸੁੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੀਤ-ਝਰਨਾ ਇਨ੍ਹੀ ਮੱਠੀ ਅਲ੍ਹੜ, ਗੰਭੀਰ ਚਾਲ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀ ਗੁੱਜਾਉ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਿੱਜਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਸਿਕ ਮੋਹਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪਰੇਮ ਅਤੇ ਮੌਤ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਿੱਠੀਆਂ ਭੁਲਾ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਤੇ ਰੂਪ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ 'ਮਰਣਾਤ ਖਰੋਖਰ ਜਗ ਜਗਤੇ' "ਹੰਸ" ਵਿਚ ਛੱਪ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਧਰੁਪਦ (ਟੋਕ) ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ

(1) ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾ ਵਸੇ ਕਧੀਂਹਿ ਉਂਚ ਤਯਾ ਗਭਾਵਰੀ

ਉਤਰ-ਉਤਰ ਯੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹਵਿ ਤਰੀ,

ਰੁਚਿਤ ਖਾਲ ਚਯਾਰ ਤਿਲਾ ਮੋਕਲਯਾ ਨਿਲਹਾਦਰੀ।

ਮੁਅਰਫ਼ਾਤ : ਮੁੰਤ ਕਦੇ ਉਚੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸਦੀ। ਪ੍ਰੀਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਭਾਂ

ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਆਓ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

(2) ਸੰਸਾਰ-ਸਤਾਰੀ ਵਰਤਾਣਾ

ਤੂੰ ਮੀਂਹਿ, ਮਦਨ ਵਾਜਵਿਣਾਰਾ।
ਮਧੁਰ ਗੁਲਾਬੀ ਰਾਗ ਥਰਥਰੇ।
ਅਕਾਲ ਯੇ ਜਣੂ ਉਸਾ ਮਦਭਰੇ।
ਵਾਯੂ ਨਿਜ ਚਾਂਚਲਯਾ ਵਿਸਰੇ।
ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਵਿਸਰਲਾ ਨਿਜ ਕਾਰਾ।

ਅਰਥਾਤ :—ਸੰਸਾਰ-ਬੀਨ ਕੇ ਤਾਰ ਦੰਗ

ਮੈਂ ਤੁਮ ਕੇਵਲ, ਵਾਦਕ ਅਲੰਗ।
ਸਿਹਰਾ ਮਧੁ-ਆਰੁਣ ਰਾਗ ਤੀਰ
ਮਦਭਰ ਉਸਾ ਅਸਮਯ ਅਧੀਰ
ਭੁਲਾ ਨਿਜ ਚਾਂਚਲਤਾ ਸਮੀਰ
ਭੁਲਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਬੰਧਕਰ ਅਸੰਗ।

ਅਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰ ਤਕ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਛਾਇਆ ਕਾਲ ਤਕ (ਅਖੀਰੀ ਸਮੇਂ ਤਕ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਿਬੰਧ 'ਕਲਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀ' ਅਤੇ ਕਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ੍ਰਗੀਤ, ਮਿੱਠੀਆਂ ਲੌਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਡੌਲੇ ਹੇ ਜੁਲੁਮੀ ਗੋਡ' ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਨੀ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਤ ਦੀ ਗੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਮਲ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਸਜੀਲੀ-ਭੀਭੀਰ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਗੀਤ ਤੌਲੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ।

ਦੂਸਰੇ ਹਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ। ਆਪ ਬੜੇ ਦਾ ਦੇ ਹਾਜ ਕਵੀ ਸਨ, ਬਜ਼ੁਰਗ, ਸਰਲ, ਮਿੱਠ ਬੋਲੜੇ, ਕਾਵਿ-ਅਭਿਆਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਲੀਹ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਹ ਮਧੁਰ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜੋ ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਦੀ ਨਾ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ। ਤਾਂਬੇ ਨਵੀਨ-ਗਾਵਨਾ ਦੇ ਸਮੱਰਥਕ ਕਲਾ ਨੂੰ ਰੂਹੜ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਨਮਾਨਣ ਯੋਗ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ, ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਚੌਦਾਂ ਸੰਕੋਚ ਵਾਲੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁਤ ਚਿਆਦਾ ਚਾਰੂ (ਸੁੰਦਰ) ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚਿਆਦਾ ਲਿਖਿਆ, ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੰਦ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਰਚੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ "ਸੰਗ੍ਰਿਹ" ਨਾਂ ਨਾਲ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ 'ਕਾਯ ਹੋ ਚਮਤਕਾਰ' (ਇਹ ਕੀ ਚਮਤਕਾਰ ?) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਖੰਡ-ਕਾਵਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬੁਲਵਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਸੁੱਗੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪੇਂਡੂ—(ਜਨਪਦ ਗੀਤਾਂ) ਅਰਥਾਤ ਪੇਂਡੂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬੜੀ ਦਿਲੀ-ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਚੰਗਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਦ-ਕਥਾ-ਮਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਰਣਨ, ਸੁਖੜ ਰਚਨਾ ਸੈਲੀ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ 'ਕਵਿਤਾ ਰਤੀ'। ਉਹ ਇਸ ਇਕੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਈਆਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇਵੀ-ਪ੍ਰਤੀ ਕਵੀ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲਕੇ ਸਤ੍ਰੁਤੀ, ਬੰਦਨਾ, ਉਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜਾਨਦਾਰ ਮਾਨਵੀ-ਕਰਣ (ਪਰਸਾਨਿਫਿਕੇਸ਼ਨ) ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ 'ਕ੍ਰ' ਦੇ 'ਓਡ ਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੇਸ ਆਫ਼ ਪੋਏਸੀ' ਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਪਰੀਪਾਟੀ (ਲੀਹ) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੇਖਾ ਜਿਹੀ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਅਮੁੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਛੰਦ :—

ਪ੍ਰਸਾਦ ਘੜਤਾਂ ਤੁਝ, ਸਹਜ ਨਾਭਿਮੂਲਾਂਤੁਨੀ ।
 ਅਨੰਨਯ ਲਹਰੀ ਉਠੇ ਤਨੁਸ ਟਾਕਿਤੇ ਵਯਾਪੁਨੀ ॥
 ਤਿਚਯਾ ਪ੍ਰਸਰਣਾਸਵੇਂ ਸਕਲ ਦੇਵ ਹੋਲਾਵਤੋਂ ।
 ਕਸ਼ਵਟੋਕ ਚਪਲੋਘ ਕੀ ਜਟੂ ਸਿਰਾਂ ਤੁਨੀ ਵਹਤੋ ॥
 ਮੁਖਾ ਮਧੁਨਿ ਏਕਦਾ ਗਦਗਦਾ ਤਦਾ ਯੇ ਧਵਨੀ ।
 ਸਵਯੰ ਉਚਮਲੋਨਿ ਯੇ ਹ੍ਰਿਦਯ, ਨੀਰ ਯੇ ਲੋਚਨੀ ॥
 ਨ ਕਾਵਯ-ਵਿਸ਼ਯਾ ਵਿਣਾ ਇਤਰ ਭਾਨਹੀ ਰਾਹਤੋ ॥
 ਰਸਾਤਮਕ ਪਦਾਵਲੀ ਮਗ ਮਨੋਹਰਾ ਵਾਹਤੋ ॥

ਅਰਥਾਤ "ਤੇਰਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ, ਸਹਿਜ, ਨਾਭਿਮੂਲ (ਜੜ) ਵਿਚੋਂ ਲਾਜਵਾਬ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਰਣ (ਫੈਲਣ) ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਜਿਵੇਂ ਹਿਲੋਰਾਂ ਲੈਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਛਿਨ ਭਰ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਉਹ ਵਿਚ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਕੇ (ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ) ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਪਣੇ ਆਪ ਹਿਰਦਾ ਉਛਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਦ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਤਦ ਮਨੋਹਰ (ਮਨ ਨੂੰ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲੀ) ਰਸ ਵਾਲੀ ਪਦਾਵਲੀ (ਕਵਿਤਾ) ਛਿਲਕ ਲਗਦੀ ਹੈ।"

ਆਪ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਜਗਨ ਨਾਥ “ਰਤਨਾਕਰ” ਨਾਲ ਠੀਕ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਤਨਾਕਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਲਨ ਦੇ ਕਵਿਤਾ-ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਜਮੇਰੀ ਜਿਹੇ ਉਹ ਰਾਜ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਵਿਤਾਈ “ਆਰਡਰ ਤੇ ਸਪਲਾਈ” ਕਰਨੀ ਪਈ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਕਵਿਤਾ-ਰਤੀ” ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਗੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਹੀ ਲਈ।”

ਬੀ (Bee) ਤਖੱਲਸ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਇਦ ਕੇਵਲ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਰ ਕੀਰਤੀ (ਸਿਫਤ) ਤੋਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਆਦਰ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਗਡਕਰੀ-ਕੇਸਵਸੁਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਹ ਸੱਜਣ ਅਜਿਹੇ ਲੁਕੇ ਲੁਕੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਖੀਰ 1934 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਣ ਕੇ ਛੱਪ ਸਕਿਆ। ਅਤਰੇ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ‘ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਓਂਜਲ’ (ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅੰਜਲੀ)। ਜਦ ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੰਗੀ ਗਈ ਤਦ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਇਕਾਤ ਵਾਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵਯੁਗ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ :—

ਕਾਂ ਆਗ੍ਰਹ ? ਰਸਿਕਾ ! ਨਾਂਵ ਸਾਂਗ ਮਜ ਮਹੁਣਸੀ ?
ਨਾਂਵਾਂ ਮੋਹਿਨੀ ਭਾਸੋ ਸਾਮਾਨ੍ਯਾਂ ਸੀ !

ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ‘ਬੀ’ ਨੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਬੇਡਗਾਣੇ’ (ਪਾਗਲ ਦਾ ਗੀਤ) ਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਾਗਲ ਹੋ ਉਠਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕੁਛ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਹੇ ਰਸਿਕ’ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗ੍ਰਹ (ਤਕਾਜਾ) ਕਿਉਂ ? ਨਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਬੀ” ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਰਸੀਲੀ-ਰਚਨਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਰਸ਼ਟੀਅ ਕਲਪਨਾ-ਵਿਲਾਸ, ਅਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਭੁਤਵ (ਵਡੱਪਣ) ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਇਤਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤੇਜੱਸਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਲ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਪਿਆਰ-ਫੁਹ ਵਾਲੀਆਂ, ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਏਰ ਤਕ ਜਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਧੁਰ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਜਿਹੀ, ਪਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਚਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਇਕੱਲੇ ਸੁੰਨੇ

ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸੰਤੁੱਸ਼ਟ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੁਭ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਤੇ ਜਨਾਨਾ ਗਲੋਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਉਹ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਖਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਨਾਪਣਾ ਕੁਛ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਮਾਸਕ 'ਮਨੋਹਰ' ਵਿਚ ਮੈਨੇ ਸਨ 40 ਵਿਚ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। 'ਬੀ' ਜੋ ਕੁਛ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਸੰਯਤ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਈ। "ਕਲਾ ਕੇਵਲ ਸਵਯੰਜੀਵੀ ਹੈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਵਯੰਜੀਵੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਦਜਨਨੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਾਂਤ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੂਰ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਵ ਕੰਮਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ "ਕਮਲਾ" ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੇਹੱਦ ਪੱਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਬੇਹੱਦ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰਿਪਾਟੀ (ਲੀਹ) ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਵਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਮਦ (ਸਰਾਬ) ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ "ਚੇਪਾ", "ਪਗਲੀ ਦਾ ਗੀਤ" 'ਛਿਨ ਭਰ' 'ਬੁਲਬੁਲ' ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸਟਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ "ਡੰਕਾ" "ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ" 'ਭਗਵਾ ਝੰਡਾ' ਆਦਿ ਹਨ। ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ :—

ਹੀ ਏਂਗਲ ਜੇਵਹਾ ਹੋਤੇ
 ਨਾਕਲੋਚਿ ਕੇਠੁਨਿ ਕੀਂ ਤੇ
 ਯੇਤਾਤ ਬੰਡਵਾਲੇ ਡੇ
 ਜਗ ਹਾਲੇ; ਸ੍ਵਾਗਤ ਬੋਲ
 ਅਮਹੀ ਤਯਾ ਦਿਲਜਾਨਾਚੇ
 ਸਾਥੀ—ਨਾ ਮੇਲੇਲ੍ਯਾਚੇ
 ਹੇ ਡੰਕੇ ਫਫਤੀ ਤ੍ਯਾਚੇ
 ਐਕੋਤ ਕਾਨ ਅਸਲੇਲੇ ।

ਅਰਥਾਤ :—ਇਹ ਦਵੰਦ (ਦੋ ਦਾ ਟਾਕਰਾ) ਓੜੇਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਗ ਹਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਾਂ—ਮਰਿਅਾਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨੋਬਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਜ਼ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਕੰਨ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਣਨ ।

ਕਾਲ ਦੀ ਸਕਤੀ ਤੇ, ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਤੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੇ 'ਬੀ' ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚੁਪਰਾਪ ਇਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਪਏ ਪਏ 'ਬੀ' ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਉਹ ਜਾਣੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਤਮਾ' ਨਾਲ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਦਰਸਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਦੇਵੀ ਦਾ ਰਹੱਸ-ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ 'ਬੀ' ਵਿਚ ਹੈ।

ਮਾਧਵ ਜਿਉਲੀਅਨ :—ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਐਮ. ਏ. ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਫਾਜ਼ਸੀ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਰਾਜਰਾਮ ਕਾਲਜ ਕੰਗਲਾ ਪੁਰ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਰਸੀਏ ਕਵੀ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮਰਮਣ ਯਾਸ ਉਤਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਤਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤੇਜ ਅਕਲ ਦੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਵਸਥ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਸਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਈ ਰੋਨਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕੋਮਲ-ਸਜਾਵਟ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਵਿਲਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਮਧੁਰ ਹੋ ਗਈ। ਤੇਜ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਪਦ-ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਉਹ ਚਤੁਰ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨਿਕੇ ਮੱਟੇ ਦੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਢਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਮਾਧਵ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਪਟਵਰਧਨ—ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਹੈ—ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨਿਰਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਪਰ 'ਅ' ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਸੁਰ (ਜਿਵੇਂ ਈ. ਏ.) ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਸਾਖਰਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤਕਣ ਵਾਲੇ ਗਦ ਦੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਛੰਦ-ਸਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ, ਆਲੋਚਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਨਵੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ 'ਰਵੀ ਕਿਰਣ ਮੰਡਲ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (ਉਸਾਰੀ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਮੱਟੇ ਅਜ ਤਕ ਉਥੇ ਪੱਚੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵਿਤਾ ਗ੍ਰੰਥ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਵਿ ਸੀ ਇਕ ਕਥਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ "ਸੁਥਾਰਕ" ਖੰਡਕਾਵਿ, ਜੋ ਖਾਸ ਲੋਕਪ੍ਰੀਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, 'ਵਿਭਤ ਰਚੰਗ' ਦੇ ਲਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਈ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਪੈਚੇ ਵਿਚ ਪੈਕੇ-ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ

ਦੁੱਖ ਝਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੜੀ ਮੁੱਖੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜੋ 1933 ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ, ਨਾਮ ਸੀ 'ਗਜ਼ਲਾਂ ਜਲੀ' ਅਰਥਾਤ "ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਅੰਜਲੀ"। ਇਸ ਨਾਮ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਡਤਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਆਧਿ-ਮਿਲੀ ਜਲੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਛੇਦ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 108 ਗਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਬੋਲਗਾਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਵੇ ਹੋਕੇ ਗੁੰਜਾਇਮਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬੜੇ ਮਾਰਮਿਕ ਅੰਤ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸੁੰਦਰ ਕੁਦਰਤ-ਚਿੱਤਰ, ਛਵੀ ਚਿੱਤਰ, ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਚ, ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਗਜ਼ਲਾਂ ਜਲੀ' ਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤਭਾ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ 'ਮਹਾਤਮਾ' ਚਿੱਤਰਲਪਟ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਲੋਚਕ ਕੇ: ਨਾਰਾਇਣ ਕਾਲੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਰਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਥ ਗੁੰਜਾਇਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਜੋੜ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਜਿਹਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਐਨੀ ਨਹੀਂ ਖਟਕਦੀ। 'ਸੁਵਪਨ-ਰੰਜਨ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਬਾਲਗੀਤ ਹਨ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਝੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਬਾਲਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਲਨ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਕਚਰ (ਉਹ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਕਤਾ ਵੀ ਹਨ) ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੜੇ ਵਿਦਵਤਾ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਂਹ 'ਬੀ' ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਖੀ ਤਾਂ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਵਯੁਗ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਘੜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਲਪੀ ਮਾਧਵ-ਜਯੂਲੀਅਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਸੁਰਯਕਾਂਤ ਰਿਪਾਈ 'ਨਿਰਾਲਾ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਸਤੀ ਵਿਚ, ਪੰਡਤਾਈ ਵਿਚ, ਸਿੰਗਾਰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰਾਲਾ ਜੀ ਜਿਹੇ ਹੀ ਨਿਰਾਲੇ, ਨਾਮੀ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ, ਜੋ ਕਹਿ ਲਵੇ, ਰਹੇ। ਮਾਧਵ-ਜਯੂਲੀਅਨ ਨੇ ਇਕ "ਮੈਂ ਔਰ ਤੁਮ" ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਾਲਾ ਦੇ "ਮੈਂ ਔਰ ਤੁਮ" ਤੋਂ ਕੁਛ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਐਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ?

ਯਸ਼ਵੰਤ ਦਿਨਕਰ ਪੋਂਚਾਰਕਰ :—"ਰਵੀ ਕਿਰਣ ਮੰਡਲ" ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੁਖਿਆਲ ਮੈਂਬਰ, ਯਰਵਦਾ ਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜੇਲ (ਰਿਫਾਰਮੇਟਰੀ) ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਬੜੇਦਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਵੀ ਬਣੇ। ਇਸ ਬਾਗੀ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਖੰਡਕਾਵਿ "ਜਯਮੰਗਲ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਦ-ਕਥਾ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਵੱਟਕਲ ਮੁਕਤਕ ਭਰਾਮਈ ਠੀੜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਠੀੜੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਉਹ "ਰਾਜ ਝਰੰਗਿਣੀ" ਦੇ ਕਵੀ ਵਿੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨਾਕੇ ਦੀ

ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰਤ ਇਕ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਉਂਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ “ਜਯਮੰਗਲਾ” ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਵਡਾ ਇਕ ਖੰਡ-ਕਾਵਿ ਹੈ “ਬੰਦੀ ਸ਼ਾਲਾ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਰਵਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਛਾਇਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਰਮ ਸਪਰਸ਼ੀ (ਮਨ ਨੂੰ ਫੁਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀ) ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਲ ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ:—

“ਦਾਗ਼ ਲਗਾ ਹੋ ਤੋ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫੂਲ ਤੁਝੇ ਭਾ ਜਾਵੇ।
ਉਦਾਰ ਹਿੰਦਯ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਮੇਰੀ ਭੋਂਟ ਹੋ ਨਾ ਮੁਰਝਾਏ।”

ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਹੋ ਲਾਈਨ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਜੀਵਨ ਯਾਨੀ ਏਕ ਓਰ ਹੈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬੰਦੀ ਸ਼ਾਲਾ” (ਯਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੇਲਖਾਨਾ ਹੈ।) ਇਹ “ਜਯਮੰਗਲਾ” ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਖੰਡਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ “ਭਾਵ ਲਹਿਰੀ” “ਯਸ਼ਵੰਤੀ” “ਯਸ਼ੋਧਨ” “ਯਸ਼ੋਗੰਧ” ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟਕਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਹਨ। “ਭਾਵ ਲਹਿਰੀ” ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਮਲ ਹੈ। “ਯਸ਼ੋਧਨ” ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ। ਯਸ਼ਵੰਤ ਨੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੈ, ਕੁਛ ਪੇਂਡੂ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਤਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ ਜਨਤਾ ਤਕ ਕਦੋਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਗੇ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੈਨੇਸਨ 38 ਵਿਚ ਹੰਸ ਵਿਚ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਸਰਲ ਪ੍ਰੇਮਗੀਤਾਂ ਦੇ, ਤੇਜ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਯਸ਼ਵੰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਸਰਲਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸਾਦ (ਗੁਣ) ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜੋ ਫਰਕ ਸ਼ਾਅ ਅਤੇ ਗਾਰਲਜ਼ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ “ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਯਾਨੀ ਓਹੋ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚਿੰਗਾਰੀਆਂ ਪੂਰੀ ਸੁਭਾਵਕ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਅ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗਾਰਲਜ਼ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਜਗ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਲੀ ਨਰਮੀ (ਚਿਤ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ) ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਘਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਾਧਵ ਜੂਲੀਅਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ, ਉਹੀ ਅਸੀਂ ਯਸ਼ਵੰਤ ਵਿਚ ਮਧਮ ਫੁਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲੀ-ਹੋਈ ਚੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਯਸ਼ਵੰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੈ। ਯਸ਼ਵੰਤ ਕਦੀ ਪੰਡਤਾਈ ਦੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਮਰਾਠੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਗੇ “ਅਨਿਲ” ਦੇ “ਪ੍ਰੇਮ ਆਣਿ ਮਰਦ” ਵਿਚ, ਕੁਸਮਾਗੁਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੋਰਕਰ ਦੇ “ਖੁਸ਼ੀਲਿਆ ਲਾਖ ਕਲਿਆ” ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਧੁਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵਨੀ ਮਰਾਠੇ,

ਇੰਦਰਾ ਸੰਤ; ਪਦਮਾ ਆਦਿ ਕਵਿੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਵਾ. ਰਾ. ਕਾਂਤ, ਬਸੰਤ ਵਾਪਟ, ਮੰਜੋੜ ਪਾਡਵਾਵਕਰ, ਵਿੰਦਾ-ਕਰੰਦੀਕਰ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਛੁਟਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਆਕਤਿਕ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਉਠੇ ਹਨ। ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਕੋਈ ਮਤਲੱਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸ-ਰਾਜਾਪਨ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ—ਵਿਕਾਸ ਦੇਖਾ

1818 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿਚ ਪੇਸਵਾ ਰਾਜ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭਕ ਸੰਭ੍ਰਮ (ਭੁਲੇਖੇ) ਤਨਾਤਣੀ, ਵਿਰੋਧ, ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਕਲ ਦਾ ਝੁਕਾਓ, ਅਪੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰੋਧ ਆਦਿ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਗੁਜ਼ਰੇ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸਮਝਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨ. ਚਿ. ਕੇਲਕਰ ਦੀ 'ਮਰਾਠੇ ਅਣਿ ਇੰਗ੍ਰੇਜ਼' ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਤੇ ਅਨੇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਝੁਕੇ ਸਨ। 1810 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲਿਅਮ ਕਰੇ ਨੇ 'ਮਿਰਾਠੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼' ਛਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਣਪਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। 1820 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਸੂਬਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਇਆ ਮਾਊਂਟ-ਸਟੂਅਰਟ-ਏਲਫਿੰਸਟਨ ਬੰਬਈ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਤੰਨਿਮਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਉਲਥਾ ਕਰਵਾਏ। ਮੌਲਸਵਰਥ, ਕੈਂਡੀ, ਜਰਵਿਸ ਆਦਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਜਗਨ ਨਾਥ, ਸੰਕਰਸ਼ੇਟ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਛਤਰੇ, ਬਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਭੇਕਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਕਰਣ, ਅੰਕ ਗਣਿਤ, ਭੂਮਿਤਿ, ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬੇ ਓੜਕ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਰਾਠੀ-ਗੱਦ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। 1856 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਕ ਇਹ ਅਰਣੋਊਦੇ (ਟਿਨੋਸਾਂ) ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬੰਬਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ "ਨਿਬੰਧਮਾਲਾ" ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਉਦੇ ਤਕ (1857 ਤੋਂ 1874) ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਪੰਡਤਜਨ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਾਕਿਆ ਤਮਮਕਤਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ (ਨੇੜ) ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਨ। 1856 ਤਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਸਾਲੇਯ (ਸਕੂਲ ਉਪਯੋਗੀ) ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਾਮਈ ਪੱਖ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਥੇ ਪਰਸੂ-ਰਾਗਪੰਡ ਭਾਤਯੇ ਗੋਡਬੋਲੇ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਸਤਰੀ ਰਜਵਾਡੇ ਨੇ ਅੱਗ ਚਲਾਇਆ। ਹੁਣੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ 50 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਗਣੇਸ ਸਾਸਤਰੀ ਲੇਲੇ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਹਨ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਸਤਰੀ, ਅਤੇ ਵਿਸਨੂੰ ਸਾਸਤਰੀ ਚਿਪਲੂਣਕਰ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ 25 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ ਇਕ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਸਤਰੀ ਨੇ ਮਿਸਨਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ “ਵਿਚਾਰ ਲਹਿਰੀ” ਅਖਬਾਰ 1852 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਜਾਨਸਨ ਦੇ “ਰਯੋਲਸ” ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ “ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆ ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਸੰਗ੍ਰਹਿ” ਨਾਂ ਦਾ ਫੁਟਕਲ ਲੇਖਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 1861 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ‘ਮੇਘਦੂਤ’ ਅਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਪੰਡਤ ਦੇ ‘ਕਰੁਣ-ਵਿਲਾਸ’ ਦੇ ਪੜ੍ਹ-ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਕੰਮ ਦੁਗਣੇ ਜੋਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸਨੂੰ ਸਾਸਤਰੀ ਨੇ ਚਲਾਇਆ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ “ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ” (ਸੋ-ਰਜਨੀ-ਚਿਤਰ ਅਰਥ ਉਪਨਿਆਸ) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ “ਨਿਬੰਧਮਾਲਾ” ਰਾਹੀਂ ਮਿਸਨਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਬਦ-ਸਾਸਤਰ-ਹਮਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। “ਆਮਚਯਾ ਦੇਸਾਚੀ ਸਥਿਤੀ” ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਟਤਹਾਸਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ “ਗਵਯੋਤਿਹਾਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ” ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸ, ‘ਨਿਬੰਧ ਮਾਤਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪਤਰਿਕਾ, “ਚਿੱਤਰਸਾਲਾ” ਅਤੇ “ਕਿਤਾਬ ਖਾਨਾ” ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਆਗਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘ਕੋਸਰੀ’ ਅਤੇ ‘ਮਰਾਠਾ’ ਨਾਂ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਨਿਬੰਧਮਾਲਾ ਦੇ ਕੁੱਲ 84 ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੇ ਵਿਸਨੂੰ ਸਾਸਤਰੀ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾਰਪੁਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਖਿਅਕ ਸ਼੍ਰੀ ਵਨਹੱਟੀ ਨੇ “ਵਿਸਨੂੰਪਈ” ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸਨੂੰ ਸਾਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੈਲੀ ਸੁਫਲ ਰਸਮਈ ਅਤੇ ਤੇਜਮਈ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹਾਸਾ ਵਿਅੰਗ ਆਦਿ ਅਸਤਰਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਲੇਖਕ ਕੈਵਲ 32 ਸਾਲ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਦੂਰ ਹਰੀਸਚੰਦਰ ਵਾਕ ਹੀ ਉਹ ਯੁਗ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਧਾਈ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਛਾਪੇਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਅੰਗ ਦੀ ਮੁੜ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹ (ਵਹਾਓ) ਹੁਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅੰਗ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਅਗਲੇਰੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾਂ ਚਲ ਕੇ ਬੁਕਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਤਾਂ ਮੈਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿਪਲੂਣਕਰ ਦੀ ਯਯੁਤਸੂ (ਯੁੱਧ ਦਾ ਇੱਛਕ) ਗਦ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ :-

ਪੱਤਰ

‘ਸੁਧਾਰਕ’
‘ਕੇਸਰੀ’
‘ਕਾਲ’
‘ਚਾਬੁਕ’

ਪੱਤਰਕਾਰ

ਆਗਰਕਰ
ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ
ਸਿ. ਵ. ਪਰਾਂਜਪੇ
ਅਚਯੁਤ ਬਲਵੰਤ ਕੋਲਹਟਕਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਹਨ—“ਨਵਾਕਾਲ” ਦੇ ਖਾਡਿਲਕਰ, “ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਦੇ ਲਿਮਯੇ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਡਾ. ਬ. ਯ. ਚਿਟਣੀਸ, “ਮਹਾਨਾਸ਼ਟਰ” ਦੇ ‘ਮਾਡਖੋਲਕਰ’ ‘ਲੋਕਮਾਨਯ’ ਦੇ ਗਾਡਗਿਲ ਆਦਿ।

ਆਗਰਕਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇ। ਤਿਲਕ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਿਵਾਦ (ਭੱਗੜਾ) ਰਿਹਾ। ਆਗਰਕਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਵਰਗੂਸਨ ਕਾਲੇਜ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਆਪ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਹੇਤੂ (ਲਈ) ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਤਿਲਕ ‘ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ’ ‘ਚਿਰਾਯਨ’ ‘ਆਰਕਟਿਕ ਹੋਮ ਇਨ ਦੀ ਫੋਦਾੜ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਮੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭੁਲਾਏ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ-ਅਖਬਾਰ-ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਯੁੱਗ ਤਾਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਯੁੱਗ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੰਭੀਰ ਗੱਦ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ (ਜਿਵੇਂ ਇਤਹਾਸ ਸੁਧਾਈ, ਜੀਵਨੀ, ਯਾ-ਰਚਨਾਤਮਕ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ) ਮਰਾਠੀ ਨੇ ਤਿਲਕ-ਦੇ

ਅਖੀਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਜੈ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਓੜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਭੁਲੇਗਾ ਤਾਂ ਗੋ. ਸ. ਸਰਦੇਸਾਈ, ਪਾਰਸਨੀਸ, ਖਰੇ ਰਾਜਵਾਡੇ ਆਦਿ ਇਤਹਾਸ ਸੋਧਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਕੋਲਕਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਤਿਲਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਧਰਮਾਨੰਦ ਕੋਸ਼ੰਭੀ ਦਾ 'ਨਿਵੇਦਕ' ਕਰਵੇ ਦੀ 'ਆਤਮਕਥਾ', ਲਖਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਤਿਲਕ ਦੀ 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰੇ', ਦਾ. ਨ. ਸ਼ਿਖਰੇ ਦੀ 'ਗਾਧੀ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ' ਅਤੇ ਸ਼ਿ. ਲ. ਕ. ਦੀਕਰ ਦਾ 'ਸਵਰਕਰ ਚਰਿਤਰ' ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹੇਠਲੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਗ੍ਰੰਥ	ਲੇਖਕ
(1) ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਾਧਨ	ਪ੍ਰੋ. ਨ. ਸੀ. ਫੜਕੇ
(2) ਛੰਦੋ ਰਚਨਾ	ਡਾ. ਮ. ਤ੍ਰਿ ਪਟਵਰਧਨ
(3) ਹਾਸਯ ਵਿਨੋਦ ਮੀਮਾਨਸਾ	ਨਾ. ਚਿ. ਕੋਲਕਰ
(4) ਅਭਿਨਵ ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ	ਰਾ. ਸ੍ਰੀ. ਜੋਗ.
(5) ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ੋਧ ਵ ਅਨੰਦਕਥ	ਰਾ. ਸ੍ਰੀ. ਜੋਗ
(6) ਕਾਵਯ ਚਰਚਾ	ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ
(7) ਵਾਗਮਯੀਨ ਮਹਾਤਮਤਾ	ਬਾ: ਸੀ. ਮਰਧੋਕਰ
(8) ਕਲੋਚੀ ਖਸਿਤਜੇ	ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਪਾਧਯੇ
(9) ਰਸ ਵਿਮਰਸ	ਡਾ. ਕੇ. ਨਾ. ਵਾਟਵੇ
(10) ਚਰਿੱਤਰ ਆਤਮਚਰਿਤ	ਟੀਕਾ . ਸ੍ਰੀ ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ

ਇਸ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਜੋ ਦਸ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਕੇ. ਖਸ਼ੀਰ ਸਾਗਰ, ਵ. ਲ. ਕੁਲਕਰਟੀ, ਦਿ. ਕੇ. ਬੇਡੋਕਰ, ਗ. ਤ੍ਰੇ. ਦੇਸਪਾਂਡੇ, ਕੁਸਮਾਵਤੀ ਦੇਸਪਾਂਡੇ ਆਦਿ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਸਿਧਾਤ-ਚਰਚਾ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਛੱਪੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਛੱਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਉਂਜ 'ਮਰਾਠੀ ਵਾਗਮਯਾਚਾ ਇਤਿਹਾਸ (3 ਭਾਗ)' ਲ. ਰਾ. ਪਾਂਗਾਰਕਰ, 'ਅਰਵਾਚੀਨ ਮਰਾਠੀ'—ਕੁਲਕਰਟੀ ਪਾਰਸਨੀਸ, "ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਰਸੂਤ" ਵਿ. ਲ. ਭਾਵੇ 'ਅਰਵਾਚੀਨ ਮਰਾਠੀ ਵਾਗਮਯ ਸੇਵਕ' ਗੋ. ਦੇ. ਖਾਨੋਲਕਰ, 'ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਲੋਚਨ, ਵਿ. ਹ. ਸਰਵਟੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਮੁੱਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹ ਅਧਿਆਏ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਧਰ ਡਾਕਟਰ ਦਾਂਡੇਕਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਅ. ਨਾ. ਦੇਸਪਾਂਡੇ ਨੇ ਦੋ ਇਤਹਾਸ

ਫਾਪੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਗਦ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭੋਲ ਅੰਗ ਹਨ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਖਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਸੰਸ਼ੋਧਨ (ਖੋਜ) ਸਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਕੁਛ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ :—‘ਅਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ’—ਜਾਵਡੇਕਰ, ਲਿਛਾਊ ਰਾਜਕਾਰਣ :—ਕਰੰਦੀਕਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ’—ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਪਾਪੇਯ, ‘ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ’—ਡਾ. ਕੇਲਕਰ, ‘ਗਿਆਨਵਾਚੇ ਅਰਥ—ਸ਼ਾਸਤਰ’—ਗਾਡਗਿਲ, ‘ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਅਨਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ’—ਅਚਾਰੀਆ ਜਾਵਡੇਕਰ । ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਿਖਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਆਠਵਲੇ, ਭਾ. ਘੋ. ਕਰਵੇ, ਵਾਡੇਕਰ, ਪ੍ਰੋ. ਫੜਕੇ, ਕਾਰਖਾਨੀਸ, ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ । ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਵਾਡੇ, ਪਾਰਸਨੀਸ, ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ, ਕਾਸੀਨਾਥ ਪੰਤਲੇਲੇ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਖਾਰਾਮ ਸਰਦੇਸਾਈ ਇਹ ਨਾਂ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ (ਪ੍ਰਸਿੱਧਕ, ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ) ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਗਾਧੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਕਾਕਾ ਕਾਲੇਲਕਰ, ਅਚਾਰੀਆ ਭਾਗਵਤ, ਸਾਨੇ ਗੁਰੂਜੀ, ਅੱਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਹੱਸਰਬੁੱਧੇ, ਸ਼ੰਕਰ-ਰਾਵ ਦੇਵ, ਦੁੰਦਰ ਦਿਵਾਣ, ਪ੍ਰੋਮ ਕੰਟਕ ਆਦਿ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸਾਹਿਤ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੋਮਲ ਅੰਗ (ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ) ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ-ਵਹਾਉ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਸਥਾਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਮਰਾਠੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਉਂਜ ਤਾਂ ਕੁਛ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਭਾਰੂੜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਇਤਹਾਸਕ 'ਬਖਰਾਂ' ਅਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੱਦ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਗੱਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਨ 1761 ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਅਤੇ ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮਗਰੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਤਹਾਸ-ਅਚਾਰੀਆ ਰਾਜਵਾਡੇ ਸੰਵਤ 1685—1735 ਅਤੇ 1785 ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਰਾਠੀ-ਗੱਦ ਵਿਚ 1885 ਵਿਚ 80 ਫੀ ਸਦੀ, 1735 ਵਿਚ 31 ਫੀ ਸਦੀ ਅਤੇ 1785 ਵਿਚ 6 ਫੀ ਸਦੀ ਉੱਰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਗੱਦ ਨੂੰ ਉੱਰਦੂਦਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ 'ਖਰਿਸਤ ਪੁਰਾਣ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਈ ਬਣਾਇਆ। 'ਬਖਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਤਹਾਸਕ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਛ ਅੱਛੇ ਨਮੂਨੇ ਮਧਯੁੱਗ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਬਖਰ ਸੰ: 1621 ਦੀ 'ਤਾਲੀਕੋਟ ਅੱਚਯਾ ਲਛਾਈਚੀ' ਬਖਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਸਭਾਸਦ ਬਖਰ ਸੰਨ 1751 ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ 'ਭਾਉਸਨਹੋਥਾਂਚੀ ਬਖਰ' ਹੈ ਸੰਨ 1818 ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿਵਾ ਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਣੇ 'ਰਾਜ ਵਿਵਹਾਰਕੋਸ਼' ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਉਪਯੋਗ ਮਗਰੋਂ ਸਯਾਜੀਰਾਵ ਗਾਇਕਵਾੜ ਨੇ ਬੜੇਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1862 ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ 'ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ' ਅਤੇ 1867 ਵਿਚ 'ਮਰਾਠੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼' ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਐਲ-ਫਰਿੰਟਨ (1877—84) ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ 'ਨੋਟਿਵ ਸਕੂਲ-ਬੁਕਸ ਐਂਡ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਖਸ਼ਾ

ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਕੁੱਝ ਛਪਵਾਏ। ਦਾਦੋਬਾ ਪਾਂਡੁਰੰਗ (ਸੰ. 1861—1939) ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਰਾਠੀ ਵਿਆਕਰਣ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਕਾਮਤਕ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਰੂ ਦੇ 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਵਾਂਗ ਅਰੰਭਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਗੱਦ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਬਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂਭੇਕਰ, ਹਰੀਕੇਸ਼ਵ ਅਤੇ ਪਰਸੂਰਾਮ ਪੰਤ ਗੋਡਬੋਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਕਾ ਨਾਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਸਮਾਂ ਛੱਪੀਆਂ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਰੰਭਕ ਕੋਸ਼ਿਕਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿਪਲੂਣਕਰ ਅਤੇ ਲੋਕਹਿਤਵਾਦੀ (ਡ. ਬ. ਗੋਪਾਲ ਹਰੀ ਦੇਸ਼ਮੁਖ) ਨੇ ਕੀਤੇ। 'ਵਿਵਿਧ ਗਿਆਨ ਵਿਸਤਾਰ' ਅਤੇ 'ਵਿਚਾਰ ਲਹਿਰੀ' ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਬਾਵਾ ਪਦਮਨਜੀ, ਵਿਸ਼ਣੁਵਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਜਯੋਤੀਕਰ ਫੁਸੇ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕਦਮ ਵਧਾਏ। ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਆਗਰਕਰ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਦਕਾਰ ਹਨ ਨ. ਚਿ. ਕੇਲਕਰ, ਸਿ. ਮ. ਪਰਾਂਜਪੇ ਨਾ. ਸੀ. ਫੜਕੇ ਆਦਿ। ਅਵਧ-ਨਾਰਾਇਣ ਦਵੇਦੀ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਿਬੰਧ (ਸਰਣੀਆਂ) ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(1) ਵਿਨੋਦੀ ਨਿਬੰਧ—ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਹਾਸਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨੋਦੀ ਨਿਬੰਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਜਨਕ (ਪਿਤਾ) 'ਸ੍ਰੀ ਪਾਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲਹਟਕਰ' ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ੍ਰੀ 'ਗਡਕਰੀ' ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਫਲ ਪੋਰਵੀ ਕੀਤੀ। ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਨੋਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰ. ਕੇ. ਅਤਰੇ, ਕੈਪਟਨ ਲਿਮਯੇ, ਸੰਕੁਤਲਾਬਾਈ ਪ੍ਰਾਂਜਪੇ, ਕਮਤ-ਨੂਰਕਰ, ਚਿੰ. ਵਿ. ਜੋਸ਼ੀ, ਸ਼ਾਮਰਾਵ ਓਕ, ਵਿ. ਮਾ. ਦੀ. ਪਟਵਰਧਨ, ਪ੍ਰ. ਲ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਖਾਸ ਯਸ਼ਵਾਨ ਹਨ।

(2) ਲਲਿਤ-ਨਿਬੰਧ—ਇਸਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 'ਗੁਜਗੋਸ਼ਠ' ਅਤੇ 'ਲਘੂਨਿਬੰਧ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛਲੇ 25-30 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁੱਛੇਸਰ ਨਾ. ਸੀ. ਫੜਕੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਅੰਬਰੇਜ਼ੀ ਦੇ "ਪਰਸਨਲ ਐਸੇ" ਜਾਂ 'ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੇ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਫੜਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਵਿ. ਸ. ਖਾਡੇਕਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਤ ਕਾਣੇਕਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਡਤਾਈ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ, ਸੂਖਮ ਘੋਖ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਵਿ. ਲ. ਬਰਚੇ, ਮਾ. ਕਾ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, ਵਿ. ਪਾ. ਦਾਡੇਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਸ. ਭਾਵੇ, ਵਾ. ਭਾ. ਪਾਠਕ, ਗੰ. ਭਾ. ਨਿਰੰਤਰ, ਨਾ. ਮਾ.

ਸੰਤ, ਦਿ. ਲ. ਦੇਵਰ, ਰ. ਗੋ. ਸਰੋਪਾਈ, ਜੋ. ਰ. ਦੋਲਰ, ਆਦਿ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ ।

(3) ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੱਤਰਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ—ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ‘ਕਰੈਕਟਰ ਐਸੇ’ ਨਿਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ । ਇਸਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ “ਵਿਅਕਤੀ ਚਿਤਰੇ” ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਏ. ਜੀ. ਗਾਰਡਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ—‘ਦਿ ਪਿਲਰਜ਼ ਆਫ ਦਿ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ‘ਫ੍ਰੈਂਚਟਸ, ਪ੍ਰੀਸਟਸ ਐਂਡ ਕਿੰਗਜ਼’—ਸਮਥਾਲੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਿੱਚੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾ ਚਿਤਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥੀਮ-ਪ੍ਰੋਕ-ਸਕਤੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਕ ਖਾਸੀਅਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਬਦ-ਚਿੱਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ ।

ਕੁਛ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਦਕਾਰ

ਲੋਕਮਾਨਯ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ (1856—7920) .—

ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਲੋਕਮਾਨਯ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕਮਾਨਯ ਹਨ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ । ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਡੇਕੰਨ ਕਾਲਜ ਤੋਂ 1877 ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਬੀ. ਏ. ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1879 ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ । ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦਰਸਨ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਵਕਾਲਤ ਅਰੰਭ ਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿਬੰਧ-ਮਾਲਾਕਾਰ ਵਿਸਨੂੰ-ਸਾਸਤਰੀ ਚਿਪਲੂਣਕਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਿਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । 1880 ਵਿਚ ਇਹ ਸਕੂਲ ਬਣਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਅਗਲੇ ਸਾਲ ‘ਕੇਸਰੀ’ ਅਤੇ ‘ਮਰਾਠਾ’ ਅਖਬਾਰ ਪੁੰਨੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ । ਆਗਰਕਰ ‘ਕੇਸਰੀ’ ਦੇ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ‘ਮਰਾਠਾ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਾਏ ਗਏ । 1882 ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖਣ ਬਦਲੇ । ਮਗਰੋਂ 1884 ਵਿਚ ‘ਡੇਕਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿਲਕ ਫਰਗੂਸਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ‘ਮੇਘਦੂਤ’ ਅਤੇ ‘ਨੀਤੀ ਸਤਕ’ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਛਾ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਤਿਲਕ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਤੇ ਮਰਾਠਾ ਅਖਬਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਬਲ (ਰਾਕਤਵਾਰ) ਲੇਖਨੀ ਰਾਹੀਂ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। 1885 ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਕੌਸਲ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ। 1897 ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। 1905 ਵਿਚ ਬੰਗ ਭੰਗ (ਬੰਗਾਲ ਵੰਡ) ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਮਗਰੋਂ ਤਿਲਕ ਦੇ ਭੜਕਾਊ, ਦਿਨਕਲਾਈ, ਥਾਗੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ 1908 ਵਿਚ ਰਾਜਧਰੋਹ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਮਾਂਡਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਪਏ। 1914 ਵਿਚ ਉਹ ਰਿਹਾ ਹੋਏ ਅਤੇ 1916 ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। 61 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਥੈਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਲਕ ਨੇ 'ਕਾਂਗਰਸ ਡੈਮੋਕਰੇਟਿਕ ਦਲ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਲਕ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ 'ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ'। ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਡਤ ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਸਪਰੇ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। 1910—11 ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ 1915 ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਨੇ "ਭਗਵਤਗੀਤਾ" ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿਰਿਓ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਦਰਸ਼ਨ-ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ "ਓਰਾਇਨ" ਅਤੇ "ਆਰਕਟਿਕ ਹੋਮ ਇਨ ਦੀ ਵੇਦਾਜ਼" ਇਹ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਤਿਲਕ ਦੇ ਕੇਸਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸਭ ਲੇਖ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ 1922 ਤੋਂ 1930 ਵਿਚ ਛਪੇ। ਤਿਲਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੈਲੀ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਤ ਪੂਰਨ ਬਾ-ਦਲੀਲ ਕਠੌਰ, ਤਿਖੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਾਘਾਤਾਂ (ਮਾਰੂ ਹਮਲਿਆਂ) ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਤਿਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ ਹਨ :—

- (1) ਵੇਦਕਾਲ ਨਿਰਣਯ (1908)
- (2) ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ (ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ) 1910
- (3) ਮਦਰਾਸ, ਸੀਲੋਨ, ਬ੍ਰਹਮਦੇਸ਼, ਯੇਥੀਲ ਪ੍ਰਵਾਸ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ) 1900
- (4) ਤਿਲਕ-ਸੂਕਤੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (1926)
- (5) ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਾਚੇ ਸ਼੍ਰੇ ਰੂਪ ਲਕਸ਼ਣ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ) 1928.

ਲੋਕਹਿਤਵਾਦੀ (1823—1892)—ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੋਪਾਲ ਹਰੀ ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੋਕਹਿਤਵਾਦੀ ਉਪਨਾਮ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਪੂਨੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। "ਸਿਧਯੇ" ਆਪਦਾ ਮੂਲ ਘਰੇਲੂ-ਨਾਮ ਸੀ। 21 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਇਤਿ-

ਹਾਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਖੇ ਲੈਕੇ ਆਖਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। 1852 ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਨਸਫ਼ ਹੋਏ। ਮਗਰੋਂ ਬੰਬਈ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ 'ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਾਰ' (ਡਾਇਜੈਸਟ) ਜੋ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਕੰਮ ਤੇ ਆਪ ਲਗਾਏ ਗਏ। 1862 ਵਿਚ ਆਪ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਅੰਸਿਸਟੈਂਟ ਜੱਜ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਨਾਸਕ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਆਪ ਸਮਾਲ ਕਾਜ ਕੋਰਕ ਦੇ ਜੱਜ ਰਹੇ। 1876 ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਏ ਬਹਾਦੁਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1878 ਵਿਚ ਉਹ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਿਖਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚੋਰ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਆਪਦਾ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਦਫ਼ਾਨੰਦ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਟ੍ਰਸਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸਨ। 'ਲੋਕਹਿਤ-ਵਾਦੀ' ਮਾਸਕ ਪੱਤਰਕਾ ਵੀ ਆਪਨੇ ਚਲਾਈ।

ਆਪਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ—(1) ਜਾਤੀ ਭੇਦ 1877 (2) 'ਗੀਤਾਤੱਤਵ' 1818, (3) ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋਸ਼ਟੀ-ਵ-ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਹਿਤੀ ਭਾਗ 1-3 (ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਗ 1 ਤੋਂ ਤਿੰਨ) (4) ਆਗਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1884, (5) 'ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਗ੍ਰਿਹਸੂਤਰ' 1880 (6) 'ਗ੍ਰਾਮ-ਰਚਨਾ, ਤਯਾਤੀਸੀ ਵਿਆਢਸਾ ਯ ਵ ਤਯਾਚੀ ਹੱਲੀ'ਚੀ ਸਥਿਤੀ' (ਗ੍ਰਾਮ ਰਚਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਹਾਲਤ) 1883, (7) 'ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (10) 'ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ (ਦਾ) ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ' ਗੁਜਰਾਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ (ਦਾ) ਇਤਿਹਾਸ, 'ਲੰਕੇਚਾ (ਲੰਕਾ ਦਾ) ਇਤਿਹਾਸ' (11) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚਾ (ਦਾ) ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰਵਾਰਧ, (12) 'ਸਵਾ ਧਿਆਏ' (13) ਸੁਭਾਸ਼ਿਰ ਅਥਵਾ ਸੁਬੰਧ ਵਚਨੇ, (14) ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸ, (15) ਸ਼ਤ ਪਖਤਰੇ (16) ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, (17) ਹਿੰਦੁਸਥਾਨਾਸ ਦਾ ਰਿਦ੍ਯੁਯ ਯੇਣ ਯਾਚੀ ਕਾਰਣੇ ਆਦਿ ਤਯਾਚਾ ਪਰਿਹਾਰਵ ਵਯਾਪਾਰ ਵਿਸ਼ਯਕ ਵਿਚਾਰ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਪਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ) (18) ਭਿਕਸ਼ੁਕ (19) 'ਕਲਿਯੁੱਗ' (20) ਨਿਵਡਕ ਪਤਰੇ, ਨਵਯੁਗ, ਅਗਸਤ 1922, (21) 'ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ (ਦੀ) ਲੜਾਈ'।

ਲੋਕ ਹਿਤਵਾਦੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੂੰ ਛਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਮੀਮਾਨਸਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗ-ਅਸਤਰ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—“ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਭ ਹਾਲ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਹ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ। “ਕਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਉਹ ਅਮ੍ਰਿਤਰਾਵ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਲਗੇ।” “ਇਕ ਵਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦ ਪਾਗਲਪਨ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਵਿਚਰਵਾਨਾ ਦੀ ਵੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਲਟੇ ਉਸ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਲਾ ਸ਼ੇਖੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।” ਵਿਦਿਸ਼ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—‘ਮਲੇਛਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਮਲੇਛਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਪਾਬੰਦੀ ਕਿਹੀ ?’ ‘ਲੋਕ ਹਿਤਵਾਦੀ’ ਦੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਿੱਖੀ ਅਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ।

ਧਨੁਰਧਾਰੀ—(1862-1907)—ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਿਨਾਯਕ ਟਿਕੇਕਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਇਸ ਉਪਨਾਮ ਤੇ ਲੱਗ-ਪੱਗ 40 ਗ੍ਰੰਥ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ । ਇਤਿਹਾਸ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਪਾਰ, ਬਾਲਾਂ ਸਬੰਧੀ, ਧਰਮ ਨੀਤੀ, ਜੀਵਨੀ, ਨਾਵਲ, ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ‘ਧਨੁਰਧਾਰੀ’ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਆਪਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿਖਲਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੋਈ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਧਾਰਵਾਡ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਧਨੁਰਧਾਰੀ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਦਾ ਪਿਆਰ ਅਖੰਡ ਰਿਹਾ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ‘ਕਿਰਾਤ’ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪਨਾਮ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਾਘਵਾਨੰਦ’ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ । ਆਪਨੇ ਅਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ‘ਕਲਮ ਕੁਦਾਲੀ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਸੀ । ਜਿਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ‘ਪੇਪੀਸ’ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸੀ । ਪਰ ਉਹ ਡਾਇਰੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਆਪਨੇ ਕਈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ । ਕਈ ਉੱਲਥੇ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲਡਸਮਿਥ ਦੇ ‘ਵਿਕਾਰ ਆਫ਼ ਵੇਕਫੀਡਲ’ ਦਾ ਉੱਲਥਾ ‘ਵਾਈਕਰ ਭਟ ਜ’ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਧਨੁਰਧਾਰੀ ਦੇ ਵਰਣਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਵਰਣਨ ਏਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ‘ਵਯਾਪਾਰੀ ਭੁਗੋਲ’ ‘ਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਪਾਠ ਆਗੀਆ ਧਰਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਉਥੇ ‘ਬਹਾਦਰ ਰਾਧਾਬਾਈ,’ ‘ਤੰਟਯਾ ਭਿੱਲ’ ਆਦਿ ਕਈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ।

ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਮਹਾਦੇਵ ਪ੍ਰਾਂ-ਜਪੇ (1864—1929):—ਆਪ ਵਿਆਜ ਉਕਤੀ (ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਨ) ਕੁਸਲ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਸਨ । ਆਪ ਦੀ ਸਿਖਲਾ ਮਹਾਡ, ਰਤਨਾ ਗਿਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ । 1892 ਵਿਚ ਡੇਕਨ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐਮ. ਏ. ਕੀਤੀ । ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ । ਉਹ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣੇ । ਇਹ ਕਾਲਜ 1897 ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਇਆ । 1898 ਵਿਚ ਆਪਨੇ ‘ਕਾਲ’ ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਓਜੱਸਵੀ ਪਰਚਾ ਸੀ । 1908 ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਚੇ ਤੇ ਰਾਜਧਰੋਹ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਆਪ ਇਸਦੇ ਵਕੀਲ ਬਣੇ । ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ 19 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ । 1910 ਵਿਚ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਐਂਕਟ ਅਧੀਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਮਗਰੋਂ ਆਪਨੇ “ਸਵੈਰਾਜ” ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ । 1937 ਵਿਚ ਕਾਂਗ੍ਰਸ ਸਰਕਾਰ

ਸਮੇਂ “ਕਾਲ” ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨਿਬੰਧਾਂ, ਤਾਂ ਪਾਬੰਦੀ ਚੁਕ ਲਈ ਗਈ। ਆਪਨੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਛੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਛ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਕੋਪਾਲ ਗਣੇਸ਼ ਆਗਰਕਰ (1956-1895)—ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਗਰਕਰ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿਲਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ‘ਕੇਸਰੀ’ ਦੇ ਆਦੀ ਸੰਸਥਾਪਕ (ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਫਰਗੂਸਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਟੋਂਡੂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਨਾਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ (ਜੱਦੀ ਥਾਂ) ਅਗਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਦਾ ਇਹ ਨਾਮ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਪਈ। 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਖਸ਼ਾ ਲਈ ਨਾਨਾ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। 1875 ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲੈਕੇ ਆਪ ਨੇ ਬੀ. ਏ. ਕੀਤੀ। ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦੀ ਜੋ ਹਿਮਾਇਤ ਆਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਆਪ ‘ਕੇਸਰੀ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਜ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਫੇਰ ਵੀ ਆਗਰਕਰ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਤਭੇਦ ਵਧ ਗਏ। ਆਗਰਕਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਖਬਾਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਅਛੁੱਤ ਉਧਾਰ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਕਯ ਮੀਮਾਨਸਾ ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਹੈਮਲਟ ਦਾ ਉੱਲਥਾ ਆਪਨੇ ਕੀਤਾ।

ਆਗਰਕਰ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਬੜੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ (ਵਹਾਓ) ਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਇਆ ਉਸ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਸਹੀ ਸਪਿਰਟ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਸੰਘਰਸ਼ (ਜਦੋ-ਜਹਿਦ) ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਗਰਕਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਾਣੀ।

ਡਾਕਟਰ ਸ੍ਰੀਧਰ ਵਿਅੰਕਟੇਸ਼ ਕੇਤਕਰ—ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਨ ਡਾਕਟਰ ਕੇਤਕਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ‘ਕੋਸ਼ਯੰਕ’ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ 12 ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇਈ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿਚ (ਹਰ ਕਿਸਤ ਵੱਡੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਲੱਗ-ਪੱਗ 500 ਸਤਿਕਾਂ ਦੀ) ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ, ਲੇਖਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਵੰਡ ਇਕੱਲੇ ਕੇਤਕਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁਲ 140 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਂ ਕ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਯ: ਚ: ਦਾਤੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਿ: ਕ: ਕਰਵੇ। ਇਸ ਕ੍ਰੰਥ ਤੇ ਲੱਗ-ਪੱਗ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ

ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਰਕਮ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਧਵਰਗੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਕੈਵਲ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾ ਮਹੋੱਊਪਾਧਯ ਦੱਤੋ ਵਾਮਨ ਪੋਤਦਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਕੇਤਕਰ ਨਿਰੇ ਸੰਯੋਜਕ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ” ਸਨ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਵੀ ਸਨ। ਕੇਤਕਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਨਾਡੇ, ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਰਾਜਵਾਡੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਨਾਡੇ ਦਾ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਤਿਲਕ ਦੀ ਅਸਧਾਰਣ ਕੁਧੀਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜਵਾਡੇ ਦੀ ਸਾਧੂ ਵਿਰਤੀ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ। ਕੇਤਕਰ ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਕੇਤਕਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਗਿਆਨ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅਖੁਟ ਲਾਲਸਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤ ਹੈ “ਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼” ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ’। ਦੂਸਰੇ ਤੀਸਰੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ‘ਵੇਦ ਵਿਦਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਬੁੱਧ ਪੂਰਵ ਜਗ’ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ‘ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਥਾਨ’ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਪ. ਲ. ਵੇਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਜਦ ਡਾ. ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਓਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਰੂਈ ਰੇਨੁਲੀ ਦੀ ‘ਬਿਬਲਿਓਗ੍ਰਾਫੀ ਵੈਦਿਕ’ ਨਾਂ ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵੇਦ-ਸੂਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਖੰਡ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਏ ਤਕ ‘ਵੇਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼’ ਨਾਓ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਤਨ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਕੀਤਾ। ‘ਵੇਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼’ ਦੇ 165 ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਘੋਰਧਵ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਜਲਾਉਣ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਸਨ। ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇੰਡੋ-ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ‘ਵੇਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼’ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਹੈ। ‘ਗ੍ਰਿਹ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਲੋਚਨ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਹੈ। ‘ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ’ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ‘ਵੇਦਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ’। ਇਸ ਤੇ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਸਫ਼ੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਯਗ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਯਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਹਿਤੀਕਰਨ ਇਕ ਸਾਥ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ‘ਵੈਦਿਕਦੇਵਤੇ ਤਿਹਾਸ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਧਿਆਏ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਕਡੋਨੇਲ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਹਿਲੇਬ੍ਰਾਟ ਤੇ ਜਰਮਨ ਕ੍ਰੂਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਡਾਕਟਰ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਲਿਆ ਹੈ। ‘ਵੇਦ ਵਿਦਿਆ’ ਦੇ ਚੌਥਵੇਂ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਅਤੀਂਦਰੀਯ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ‘ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼’ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਖੰਡ ‘ਬੁੱਧਪੂਰਵ ਜਗ’ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੇਤਕਰ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮੁੜ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਵੇਦਕਾਲੀਨ-ਸ਼ਬਦ-ਸਿਸਟੀ' ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਭੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮਗਰੋਂ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸੰਵਾਦ-ਸੂਕਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਵਤਾਂ (ਸੂਕਤਾਂ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੋਤਕਰ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਾਸਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਭਾਰਵਾਹੀ ਵੇਦਪਾਠੀ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਯਾਸਕ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ—“ਸਥਾਣੂਰਯੰ ਭਾਰਵਾਹ : ਕਿਲਾ ਭੂਦਧੀਤਯ ਵੇਦੇ ਵਿਜਾਨਾਤਿ ਯੇ ਰਥਮ”—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਨੂੰ ਅਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰਵਾਹੀ ਅਰਥ ਮਾਨਯ (ਮੰਨਣ ਯੋਗ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਨਵ-ਵੰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਮਥਿਆ (ਰਿੜਕਿਆ)।

ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ-ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਤੇ ਡਾ. ਪ੍ਰੋ. ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਵੇ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੋਤਕਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੌਤ ਸਾਰੇ ਸਹਿਸੁਣਤਾ (ਹਮਦਰਦੀ) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਇਹ ਦੋ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੀ ਵਿਰਤੀ (ਸੁਭਾ-ਬੁਕਾਓ) ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ 'ਪਕਿਆਈ ਦੀ ਬੁਝ' ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਜਾਤਾ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਨ ਤਾਕਤਵਰ ਦੇਸ਼ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਫਲ ਫੁਲ ਸਕਿਆ।”

ਫੇਰ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚੂ ਜਾਤ ਉਤਮਤਾ (ਰੇਸ-ਸੁਪੀਰਿਯਾਰਿਟੀ) ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਲਾਅ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਨਵ-ਵੰਸ਼-ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦੋਸ਼ ਵਿਸ਼ਕਰਣ (ਦੋਸ਼ ਕੱਢਣਾ) ਬੇਤਰਸ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਲਕ ਜਾਂ ਕੋਲਕਰ ਦਾ ਤਾਂ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਗ੍ਰਹਦੂਸ਼ਤ ਗੱਲਾਂ ਆਖੀਆਂ।

ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਰੁਖੇ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਜੜ ਪੰਡਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਡਾ. ਪ੍ਰੋ. 'ਭਟਕਯਾ' (ਭਟਕਣ ਵਾਲਾ ਯਾਯਾਵਰ) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਫ਼ਾਮਨ ਗਲਹਾਰ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ—“ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਸੰਕੀਰਣ (ਤੰਗ) ਪੁੰਨੇ ਦੇ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਪੇਠ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੱਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਖਾਸ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।”

ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ

ਮਰਾਠੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਯਾਤਰਾ-ਵਰ-ਣਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਯਮੁਨਾ ਪਰਯਟਨ' (1831 ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਭਾਵੇਂ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਰਿਹਾ। 1870 ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਤ ਚੱਲ ਪਈ। ਫੇਰ ਵੀ 1885 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਨਾਵਲਿਸਟ ਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਵਾਗ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ। ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਭੁਕਿਆ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਦੌਹਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਖਬਾਰ ਜਿਹੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਖੰਡਸ਼ (ਟੁੱਕੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕਰਕੇ) ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ। ਸੋ ਦੌਹਾ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬੇਲੋੜੇ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਬਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ 'ਕਾਦੰਬਰੀਆ' ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ-- 'ਉਸਾ ਕਾਲ' 'ਸੂਰਯੋਦਯ' 'ਸੂਰਯਗ੍ਰਹਣ' 'ਗਛਆਲਾ ਪਾਣ ਸਿੰਘ ਗੋਲਾ' (ਇਹ ਚਾਰੇ ਸਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਬੰਧੀ ਹਨ।) ਮੀ, 'ਯਸਵੰਤਰਾਵ ਖਰੇ' 'ਪਣ ਲਖਸਾਤ ਕੋਣ ਘੋੜੇ'। ਅਖੀਰੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਮੁਨਾ ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਉੱਚ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਆਪਣੇ ਦੀ ਸੈਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਰ ਘੱਟ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੋਈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਗ ਵਾਮਨ ਮਲਹਾਰ ਜੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਭੇ ਵਿਚਾਰ ਟੁੰਬਵੇ ਹਨ। 'ਗਗਿਨੀ' 'ਲਿਨੀ' 'ਆਸ਼ਰਮ ਗਰਿਣੀ' 'ਸੁਸ਼ੀਲੇਚਾ' 'ਦੇਵ' 'ਇੰਦੂ ਕਾਲੇ ਔਰ ਸਰਲਾ ਭੋਲੇ' ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਕੋਤਕਰ ਨੇ ਅਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੌਹਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਤਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਥ ਮਾਧਵ ਅਤੇ ਹਫ਼ਾਪ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਏ। ਰਾਖਾਲ ਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ “ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ”, “ਕਰੁਣਾ” “ਅਗਨੀ ਵਰਸ਼ਾ” ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਰਾ ਨੇ ‘ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ’ ਤੇ ‘ਫ਼ਤਰਸ਼ਾਲ’ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਲਥਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਨਾਵਲ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਨਾਵਲਿਸਟਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਵ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਨਾਵਲ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਨਾ. ਸੀ. ਫੜਕੇ, ਵਿ. ਸ. ਖਾਂਡੇਕਰ, ਪ੍ਰ. ਯੂ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, ਗ. ਤ੍ਰਿਯੰ. ਮਾਡਖੋਲਕਰ ਅਤੇ ਵਿਭਾਵਰੀ ਸ਼ਿਰੁਰਕਰ, ਫੜਕੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਨਾਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਤਿਕੋਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਣਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਜਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਧਾਉ ਬਹੁਤ ਰਿਜੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ—‘ਜਾਦੂਗਰ’ ‘ਦੋਲਤ’ ‘ਅਟਕੇਪਾਰ’ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਵਾਸੀ’ ‘ਬਸ ਨੰਬਰ ਬਾਰਾਂ’ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਏ। ‘ਨਿਰੰਜਨ’ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ‘ਸ਼ਾਕੁੰਤਲ’ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਫੜਕੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮਤਾਵਲੀਆਂ (ਪਾਲਸੀਆਂ) ਨੂੰ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ‘ਨਿਰੰਜਨ’ ਅਤੇ ‘ਆਸ਼ਾ’ ਵਿਚ ਸਨ 30 ਦਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ‘ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ’ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਆ ਸਵਯੰ-ਸੇਵਕ-ਸੰਘ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਪੁਣੇ ਰਾਜ ਕਾਰਨ “ਸਮਰ-ਭੂਮੀ” ਅਤੇ “ਉਧਾਰ” ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ, “ਸ਼ਾਕੁੰਤਲ” ਵਿਚ ‘ਪਟ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ’ ‘ਮਾਝਾਧਰਮ’ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ। ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਜਾਵਡੇਕਰ ਨਾਲ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ‘ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ’ ਵਾਲੇ ਅਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕਫ਼ ਹਟੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਫੇਰ ਵੀ ਅਨੰਦ (ਖੁਸ਼ੀ) ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੇ ਵਿ. ਸ. ਖਾਂਡੇਕਰ ‘ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਕਲਾ’ ਮੰਨਕੇ ਚਲੇ। ‘ਹਿੰਦੁਯਾਂਚੀ ਹਾਂਕ’ ‘ਕਾਂਚਨ ਮਿਗ’ ‘ਦੋਨ ਧਰੁਵ’ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਂਕਣ ਦੀ ਕੁੰਦਰਤੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਪਰ ਕਾਵਿਮਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ ਕਥਾਨਕ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ‘ਦੋਨ ਧਰੁਵ’ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ‘ਉਲਕਾ’ (ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੇ ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ) ‘ਹਿ. ਖ.

ਚਾਂਢਾਂ 'ਕੰਨਮਨੇ' 'ਰਿਕਾਮਾ ਦੇਵਹਾਰਾ' 'ਕੋਚ ਵਧ' ਅਤੇ 'ਅਸ਼ਰੂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਹਿਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਮਨੋਹਰ ਮੇਲ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਨੇ "ਮੁਕਤਾਤਮਾ" ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਦਮ ਰਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ "ਡਾਕ ਬੰਗਲਾ" "ਚੰਦਨਵਾੜੀ" "ਅਨਘਾ" ਅਤੇ "ਸਵਪਨਾਤ੍ਰਿਤਾ" ਤਕ ਉਹ ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਰਲਾਅ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਲੁਹੇਰੀ ਜੀਵਨ" "ਨਾਗ ਕੰਨਿਆ" ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ "ਕਾਂਤਾ" "ਮੁਖਵਟੇ" ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਨਵੇਂ ਸੰਸਾਰ" ਅਤੇ "ਪ੍ਰਮਥਰਾ" (42 ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਲਿਖੀ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ) ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੋ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਤਾਂ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵ ਉੱਚਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਅਤੀ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰ. ਯ. ਦੇਸਪਾਂਡੇ ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵਜਨਿਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। "ਬੰਧਨਾਚਯ ਪਲੀਕਡੇ" ਨਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਗੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ "ਸੁਕਲੇਲੇ ਫੂਲ" ਅਤੇ "ਸਦਾ ਫੂਲੀ" ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਕਸਤ (ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ) ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ "ਵਿਸਾਲ ਜੀਵਨ" "ਕਾਲੀ ਰਾਨੀ" ਅਤੇ "ਨਵੇਂ ਜੱਗ" ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਲਝਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਸਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾਪਨ ਜਾਂ ਕੇ ਉਹ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਸੂਖਮਤਾ-ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰ. ਯ. ਦੇਸਪਾਂਡੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਕ (ਰਹਿਬਰ) ਹਨ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਨਾਵਲ ਹੁਣ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਖਾਂਡੇਕਰ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਫੜਕੇ ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨਪ੍ਰਸ਼ਠ ਸਿਆਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਦਿੱਸ-ਹੱਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਮਾਲ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ (ਪੌਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਨਾਵਲਿਸਟ) ਜਾਂ ਅਲਡਸ ਹਕਸਲੇ, ਲਾਰੇਂਸ ਜਾਂ ਵੂਲਫ ਨੇ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਰਯੋਕਰ ਦੀ "ਰਾਤਰੀਚਾ ਦਿਵਸ" ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਭਾਵਰੀ ਸ਼ਿਰੂਰਕਰ ਨਾਂ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਫੁੱਪੀ ਪਰੰਤੂ 8—10 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ-ਕਥਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਾਈ ਤੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ "ਹਿੰਦੋਲਿਆਵਰ" ਅਤੇ

“ਵਿਰਲੇਲੇ ਸੁਪਨੇ” ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਟੱਬਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਬਾਲੀ’ ਹੈ।

ਉਥੇ ਵਧ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਾਮਾ ਵਰੇਰਕਰ, ਗੀਤਾ ਸਾਨੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਬਾਈ ਮੋਟੇ ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਇਸ-ਤਰੀ ਦਾ, ਬਾਗੀ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਗੀਤ ਤੇ “ਸਯਾਮੂ ਕੀ ਮਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ‘ਆਸਤਿਕ’ ਅਤੇ ‘ਕ੍ਰਾਂਤੀ’ “ਪੁਨਰਜਨਮ” ਆਦਿ ਕੌਮੀਅਤ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਇਘੇ ਨੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ “ਪਾਣਕਲਾ” ਅਤੇ “ਸੰਰਾਈ” ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਰਧੋਕਰ, ਮਾਧਵ ਮਨੋਹਰ, ਰਘੂਬੀਰ ਸਾਮੰਤ, ਬਿਵਲ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਡਗੁਲਕਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪੱਕਾ (ਪਰਿਪੂਰਣ) ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਾ. ਪੇਂਡਸੇ ਦੇ “ਗਰੰਥੀਚਾ ਬਾਪੂ” ਅਤੇ ਗੋ. ਨੀ. ਦਾਡੇਕਰ ਦਾ “ਸ਼ਿਤ” ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਮੈਨੇ “ਹੋਸ” (1935) ਵਿਚ “ਤਿੰਨ ਮਰਾਠੀ ਨਾਵਲਿਸਟ” ਅਤੇ “ਸਾਹਿਤ-ਸੰਦੇਸ਼” ਦੇ ਨਾਵਲ-ਨੰਬਰ ਵਿਚ “ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਵਲ” ਅਤੇ “ਉਪਨਿਆਸਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਤਾ” ਨਾ ਦੀ ਲੇਖ ਲੜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ “ਲੇਖ ਅੰਕ” ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਪਿੰਡਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਵਿਧਤਾ (ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ. ਵਾ. ਇਘੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੋਲ ਆਦਿ ਆਦਮ ਜਾਤਾਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਸੂਨ, ਫਸਲਾਂ, ਹੜ੍ਹ, ਪਹਾੜੀ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਜਾਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਟੈਕਨੀਕ ਵਿਚ ਫੜਕੇ ਦੇ ਕਲਾ-ਸੰਪਰਦਾਯ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰਤਰ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬੇਡੇਕਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਰਣਾਂਗਣ”, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੈਕਨੀਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਵਖਰੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰੀਤ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਅਨਭੂਤੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਸ਼ੱਕ ਰਹਿਤ ਹੈ। “ਠੋਕਲ” ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੰਨ 1942 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਕਈ ਸਫਲ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਖਾਡਕਰ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਵੈਸ਼ਨਵ” ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਹਿਤ ਸਿਖਿਆਕ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1940 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਫੂਮੀ ਦੇ ਖੋਜਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦਬਾਓ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਵੱਧਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੂੰਡ (ਜਾਂਚ) ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਹੈ। “ਪ੍ਰ. ਕੁਸਮਾਵਤੀ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਯਥਾਰਥ ਹਨ।

ਮਰਾਠੀ ਕਹਾਣੀ

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਨਾਵਲਿਸਟਾਂ ਨੇ (ਪ੍ਰ. ਯ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਆਪਣੀ ਲੇਖਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਲੇਖਕ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖੇਵੇ (ਪੂਰ) ਦੇ ਕੁਛ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਏਥੇ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿ. ਸਿ. ਗੁਰਜਰ, ਦਿਵਾਕਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਪ੍ਰ. ਸ੍ਰੀ ਕੋਲਹਟਕਰ, ਕੁਮਾਰ ਰਘੁਬੀਰ, ਬੰਕੀਲ, ਦੌਦਕਰ, ਲਖਸ਼ਮਣ ਰਾਵ ਸਰਦੇ-ਸਾਈ, ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਲੇਲੇ, ਯ. ਗੋ. ਜੋਸ਼ੀ, ਵਾਮਣ ਘੋਰਪੜੇ, ਠੰਕਲ, ਅਨੰਤ ਕਾਟੋਕਰ, ਸਾਮਰਾਵ ਓਕ ਆਦਿ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਟੈਕਨੀਕ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਵਿ. ਸ. ਖਾਂਡੇਕਰ ਨੇ “ਰੂਪਕ ਕਥਾ” ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਲੀਲ ਜਿਬਰਾਨ ਅਤੇ ਈਸਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਾ ਵਰਗੀ ਕਾਵਿਮਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਰਿਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਸਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕੁਛ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਥੱਲਾਂ (ਥਾਵਾਂ) ਅੰਕਨ ਹੋਵੇ ਜਾ ਓ. ਹੈਨਰੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦਮ ਬਦਲਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾ ਰੂਸੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦਾ ਕੋੜਾ ਕਠੌਰ ਚਿਤਰਣ ਹੋਵੇ-ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਰਸਵਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ-ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵਾਮਨ ਘੋਰਪੜੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰ. ਮ. ਨਾ. ਅਦਵੇਤ ਨੇ “ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ-ਸਾਹਿਤ ਪੱਤਰਕਾ” ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਇਕ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ...

“ਮਰਾਠੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਤੱਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵ. ਹਰੀਨਾਰਾਇਣ ਆਪਟੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿਧੀ-ਸਾਦੀ ਬਾਲਬੱਧ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਵਿ. ਸਿ. ਗੁਰਜਰ, ਜੀ ਨੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਦਿਵਾਕਰ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਸਟ (ਪਕਾ) ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਨਾ. ਸੀ ਫੜਕੇ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੰਤਰਬੱਧ (ਟੈਕਨੀਕ) ਸੁਕਨਿਤ ਸਰੂਪ ਦੇਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਕਸ਼ ਸਤਰੰਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਵਾਂ-ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਵਾਏ। ਸ੍ਰੀ ਖਾਂਡੇਕਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨਮੁਖ (ਝੁਕਿਆ) ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਣਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਯ. ਗੋ. ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੋਕਿਲ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਫਿਰਾ ਲਿਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਲਖਸ਼ਮਣ ਰਾਵ ਸਰਦੇਸਾਈ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਗੋਮਾਂਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਵਾਮਨ ਘੋਰਪੜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਜ 1939 ਤਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਫਲਿਆ ਫੁਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਘੂਰਮ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੀ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਥੱਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਚਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ। 1936 ਦੇ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲ ਆ ਗਈ। ਅੱਛੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅੱਛੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀਹੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਫੜਕੇ, ਖਾਂਡੇਕਰ ਆਦਿ ਦਾ ਲੇਖਨ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਸ ਮੂਜਬ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਘੂਕਥਾ-ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂਕਿ ਮਰਾਠੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੱਛੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਵੱਧੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਰਹੀ।

1942 ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੱਥਦੀਲੀ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿਥੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਟੈਕਨੀਕ ਦੀ ਜਕੜੀ ਜੰਜੀਰ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਮਰਾਠੀ-ਕਹਾਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਲਗੀ। ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੋਂ ਵੱਧਕੇ ਕਲਾ-ਨਿਰਮਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਧੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਿਤ-ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਟੈਕਨੀਕ ਉਸਨੇ ਅਪਣਾਈ। ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਟਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮੁਢੋਂ ਤੱਥਦੀਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਿੱਛਲੇ 8 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਣਾ ਵੀ ਸੁਝੇ

ਅਰਥਿਕ ਗੱਖਲੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾਧਰ ਗਾਡਗਿਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰ. ਡਾ. ਭਾਵੇ, ਸ੍ਰੀ ਵਿਅੰਕਟੇਸ਼ ਮਾਯਕੁਲ-
ਕਰ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਉਦੇਸ਼
ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨੀ ਤੱਥਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ
ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਹਨ ਤਾਂ
ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਹੀ ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਹੋ
ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ
ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਗੁਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਖਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਉਤਸੁਕਤਾ (ਹੈਰਾਨੀ) ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ
ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਟੈਂਡਰਡ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉੱਮਰ ਦੇ ਲੋਕ, ਵੱਖ ਵੱਖ
ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਖ਼ਾਸਕਰ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ, ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਘਰ ਓਧਰ ਫੈਲਿਆ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਹੱਤਿਆ
ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ
ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ
ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ
ਜਿਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸਵਾਸ ਉਠ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ
ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੱਸਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ
ਪਿਸ਼ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋ ਹੌਸ-ਹੀਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ
ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਝੁਲਸਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ।
ਨੀਵੀਂ ਸੁਣੀ ਦੇ ਉਪੇਕਸ਼ਤਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ
ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵੀ ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ
ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਹਿਣ
ਵਾਲੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਛਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ-
ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਵ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਟੈਕਨੀਕ ਦੀ
ਬੱਧੀ ਹੋਈ ਚੋਖਟ ਉਹ ਤੱਥ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾ
ਦੇ ਖੇਰੋਕ ਟੋਕ ਵਿਚਰਨ ਨੂੰ ਛਿਆਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਅਧ ਮਨੋਵਿਰਤੀ, ਕੋਈ
ਭਾਵ-ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ
ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਰਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ

ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਾਰ ਕੁਛ ਸਜਣਾ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾਧਰ ਗਾਡਗਿਲ ਦੀ 'ਬਿਨ ਚੇਹਚਯਾਰੀ' ਸੰਧਯਾਕਾਲ' ਛਾਵੇਂ ਜੀ ਦੀ 'ਧਯਾਸ' ਅਰਵਿੰਦ ਗੋਖਲੇ ਦੀ 'ਮਾਹੇਰ' ਅਤੇ 'ਕਾਰਤਵੇਲ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਥਰਾਬਰ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਧੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਨ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਗੰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਦ੍ਰੋਸ਼ਟ ਨਾ ਰਹਿਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਛੁੱਪੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਿਆ ਵਹਾਵਾਦਾ ਚਿਤਰਣ ਉਹ ਤੇਜ਼ (ਘੋਖਵੀਂ) ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।"

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ (ਸਟੇਜ)—ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅੰਗ ਹੈ ਨਾਟਕ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਬਹੁਤ ਵੱਧਣ ਵੱਲਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1943 ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸੋ ਸਾਲਾ ਉਤਸਵ ਵੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਥਾਂ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਰੰਗ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਣ ਜਿਵੇਂ ਸਫਲ ਅਭਿਨੇਤਾ ਰਸਿਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਧੀਆਂ ਗਵਈਆਂ ਨੂੰ ਹੈ ਉੱਜ ਹੀ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਰੰਭ ਓਵੇਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਸਨ 1882 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੱਣਾ ਕਿਰਲੋਸਕਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਰੰਗਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਟ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵਲ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ। ਬਿਰਧ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਤੇ "ਸ਼ਾਰਦਾ" ਨਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲਹਟਕਰ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ "ਮੂਲਨਾਇਕ" 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੋਧਨ' 'ਮਤੀ ਵਿਕਾਰ' ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਅਜੀਬ ਰੋਮਾਂਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਨਾਵਟ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਖਾਡਲਕਰ ਦਾ "ਕੀਚਕਥਥ" (1911 ਈ.) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆ। ਇਤਹਾਸ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਕਥਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਘੱਟਾਉਣ ਦੀ ਖਾਡਲਕਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਮਾਧਵ ਨਾਰਾਇਣ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਸਿਖਾਇਆ। ਪਰਿਹਾਸ (ਮਖੌਲ) ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅੰਗ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ "ਸੰਗੀਤ

ਵਿਲੇਂਦ' "ਸੰਗੀਤ ਸਥਾਨਕ ਸਵਰਾਜ" ਅਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਪੈਲਟੀ ਅਤੇ "ਸੰਗੀਤ ਬਹੁਰਾਂਗੀ ਖਾਟੀਨ" ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ । ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ (ਤ੍ਰਾਟਕਾ, ਝੰਜਾਰਰਾਵ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੈਰੋਲ ਕੈਪੇਕ ਦੀ "ਮਦਰ" (ਆਈ) ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ਇਬਸਨ ਦੇ "ਡਾਲਸ ਹਾਊਸ" (ਘਰਕੁਲ) ਤਕ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਯੂਰਪੀ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਸਟੇਜ ਨੇ ਲਈਆਂ । ਪਰੰਤੂ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉੱਲਥਾਏ ਗਏ । ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਛਾਇਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ (ਡੀ. ਐਲ. ਰਾਏ ਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਤਚੰਦਰ ਚਟੋਪਾਧਯਾਈ ਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਵੀੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਕਵਿਤਾ) ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਬੰਕਿਮ, ਸਰਤਚੰਦਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਹੋਏ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ । ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਗਡਕਰੀ, ਵਰੇਰਕਰ, ਅਤਰੇ । ਗਡਕਰੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਦੇ "ਪ੍ਰਸਾਦ" ਸਨ. ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੀ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਸੀ । ਫਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਏਨਾ ਹੀ ਜਿੱਥੇ "ਪ੍ਰਸਾਦ" ਨੇ ਬੁਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ, ਗਡਕਰੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵੱਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ । "ਪ੍ਰੇਮ ਸਨਿਆਸ" ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦਾ "ਪੁਨਯ-ਪ੍ਰਭਾਵ" ਵਿਚ ਸਤੀ ਪੁਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, "ਏਕਚ ਪਿਆਲਾ" ਵਿਚ ਸਰਾਬ ਦੇ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਗਡਕਰੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਗਡਕਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉਂਜ ਤਾਂ ਕਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਟ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਵਿਚ ਸਰਗਲਮੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਲ ਗੰਧਰਵ (ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਵ ਦਾਜਹੰਸ ਨਾ ਦੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਲੋਕਮਾਨਯ ਤਿਲਕ ਨੇ ਇਸ ਪੱਦਵੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ।) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਖੇਡੇ ਗਏ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਆਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਕ ਕਥਾਨਕ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮਾਣ ਹੈ । ਵੀਰ ਧਮਨਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਵਰਕਰ, ਅਚਯੁਤ ਬਲਵੰਤ ਕੋਲਹਾਟਕਰ ਅਤੇ ਟਿਪਨੀਸ ਅਤੇ ਸ. ਅ. ਸੁਕਲ ਆਦਿ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਇਤਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਖਾਸੀ ਜ਼ੋਰ ਖੱਟੀ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵਯੁੱਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਭਾਰਗਵਰਾਮ ਬਿਠਲ ਉਠਕ ਮਾਮਾ ਵਰੇਰਕਰ ਨੂੰ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਇਬਸਨ ਦੀ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਾਰੀ-ਸਿ੍ਰਸ਼ਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ । ਕੌਮੀ ਜਾਗਰਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਮੁਆ ਵਰੇਰਕਰ ਦੀਆਂ "ਸੁਫ਼ਰੇਜੇਟ" ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਮਿਲ ਮਕਦੂਬਾ ਦੀ ਸਵਾਲ, ਮਨਾਖ ਦੇ ਅਤੇ ਬੁਵਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਯੁਰੁਤਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹੰਗਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ,

ਅਖੌਤ ਉੱਧਾਰ ਅਤੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਣ ਗਈ। ਏਕਾਂਗੀ-ਸੰਪਰਦਾਯ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਹੋਏ ਅਤੇ 1943 ਵਿਚ “ਸਿੰਗਾਪੁਰਾਤੁਨ” ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ।

ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਕ ਸਵਾਲਾਂ ਵੱਲ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੌਨਾਂ ਤੋਂ ਗਠਕਰੀ ਅਤੇ ਵਰੋਰਕਰ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ। ਅਤਰੇ ਨੇ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਛ ਹੱਦ ਤਕ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦਾ ਢੰਗ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਲੋਆ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਾ. ਨਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਜੋ “ਮਿਊਂਸਪੈਲਟੀ” ਦਾ ਘੱਰ ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਵਰਾਜ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਕੁਛ ਅਗੇ ਵਧਾਕੇ ਅਤਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ (ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ, ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਢੇ ਚਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ) ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਜ-ਮੀਮਾਨਸਾ ਵਿਚਾਰ ਟੁੰਬਣ ਦਾ ਇਕ ਅਜੀਬ “ਮਿਕਸਚਰ” ਮਰਾਠੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਨੂੰ ਜੰਨਤਾ ਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਾਹਿਆ। “ਸਾਸਟਾਂਗੇ” ਨਮਸਕਾਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪਾਤਰ ਇਕ ਇਕ ਖਬਤ (ਫੈਡ) ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਬਤਾਂ ਦੇ “ਉਦਯਾਚਾ-ਸੰਸਾਰ” ਵਿਚ, ਵਿਵਾਹਕ-ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ “ਲਗਨਾਚੀ ਭੋਡੀ” ਵਿਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ ਦੇ “ਘਰਬਾਹੇਰ” ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਨਵੀਂ ਘਰੇਲੂ ਵਿਵਸਥਾ (ਪ੍ਰਬੰਧ) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ (ਦਿਲਕਸ਼) ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਚਾਰੀਆ ਅਤਰੇ ਨੇ ਪੈਰੋਡੀਆਂ ਲਿਖਕੇ ਜੋ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਪਣਾ “ਅਤਿਹਸਿਤ” ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਿਨਮਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਰੇ, ਪਰ ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਨਿਆਸ ਜਿਹਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਤੇ ਅਤਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਰਾਠੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧੁਨਿਕਤਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਕ (ਲੰਗੇ ਹੋਏ) ਅਨੰਤ ਗਾਣੇਕਰ, ਕੇ. ਨਾ. ਕਾਲੇ ਦਾ ਨਾਟਯਮਨਵੰਤਰ ਮੰਡਲ, “ਲਿਟਿਲ ਥਿਏਟਰ” ਅਤੇ ਏਧਰ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਦੇ ਜੋ ਨਵੇਂ ਰੂਸੀ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸੁਭ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਨਮੇ ਤੋਂ ਹਾਰੀ ਰੰਗ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿਵਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਜਾਣਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ‘ਨਾਟਯਛਟਾ’ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ “ਦਿਵਾਕਰ” ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ “ਇਕਮੁੱਖੀ” ਭਾਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ

ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਸਮਝੋ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਚਲਣਾ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਮਰਾਠੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਨ 1843 ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਨੇ “ਸੀਤਾ ਸੁਖੈਮਬਰ” ਨਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਸਾਂਗਲੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਖੇਡੇ ਸਨ। 1851 ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਜੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਦ ਭਾਵੇਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਬਣਨ ਲਗੀਆਂ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ “ਯਕਸ਼ਗਾਨ” “ਭਾਗਵਤ” ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ “ਭਾਗਵਤ” ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਯਾਨੀ ਸੂਤਰਧਾਰ ਸਟੇਜ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜਕੇ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਗਾਣਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੌਰ ਤੇ ਬੈਠੀ ਸਰਸਵਤੀ ਆਉਂਦੀ। ਸਰਸਵਤੀ ਬਣਿਆ ਲੜਕਾ ਖੁਬ ਨਚਦਾ। ਮਗਰੋਂ ਗੰਧਰਵ ਆਉਂਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮਸ਼। ਇਹ ਰਾਮਲੀਲਾ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਦਰਾਵਿੜ ਜਾ ਕਰਨਾਟਕ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕੇ। ਵਿਸ਼ਨੂੰਦਾਸ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਮਸੱਲ ਵਿਚ “ਤਾਗੜ-ਬੋਮ” ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। “ਤਾਗੜਬੋਮ” ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ “ਫਾਰਸ” ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ‘ਫਾਰਸ’ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਤਕ। ਸਾਹਿਤਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ “ਬੁਕਿਸ਼” ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਘੋਪੰਤ ਦੀ “ਇਚਲੀ-ਕਰਜੀਕਰ” ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਪੁਰਾਣਕ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਆਤਮਕ ਸਨ ਤਾਂ “ਬੁਕਿਸ਼” ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਗੱਦਮਈ। ਇਸ ਦਵੰਦ (ਟੱਕਰ) ਵਿਚੋਂ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਚੀ ਸਮਾਜ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਬਿਰਲੋਂਸ-ਕਰ ਦੀ ਟਿੱਛਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ “ਅਪੇਰਾ” ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੰਗਭੂਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਟਿਕਾ ਸਕੀ।

ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

1870 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕਾਗੀ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ “ਡਰਾਮੈ-ਸਿਖਸ਼ਣ-ਨਾਇਕਾ” ਅਤੇ “ਮੋਰ ਐਲ. ਐਲ. ਬੀ ਪ੍ਰਾਸਨ” । ਇਸੇ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਨਾਟਕ ਅਚਾਰੀਆ ਖਾਡਿਲਕਰ ਨੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਜਦ ਤਕ “ਕੀਚਕ-ਬਧ” ਜਿਹੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਬਤ ਨਾਟਕ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ । ਪਰ ਇਤਹਾਸਕ ਵੀਰਤਾ ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗਭੂਮੀਂ ਕੇਵਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । 1911 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਖਾਡਿਲਕਰ ਗਦ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜੇ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬਣੇ ਪਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਘੱਟੀਆ ਹੋਣ ਲਗੇ ।

ਖਾਡਿਲਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਡਕਰੀ ਬਹੁਤ ਸੁਖਿਆਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਏ ਪਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ । ਗਡਕਰੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਡੱਪਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੋਏ । ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਤਸ਼-ਬਾਜ਼ੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਕੇ ਨਾ ਰਖ ਸਕੀ ।

ਦੋ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਮਾਵਰੋਰਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਪੇਂਦਾਰਕਰ ਵਿਗਦਰਸਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਕ ਇਤਹਾਸਕ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ । ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਮਾ ਵਰੋਰਕਰ ਦੀ ਸਮੱਰਥ ਕਲਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ । ਮਾਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ “ਸਤੇਚੇ ਗੁਲਾਮ” “ਹਾਠ ਮਲਾਚਾ ਬਾਪ” “ਜਨਿਆ ਸ਼ਾਚਾ ਸੰਸਾਰ” “ਨਾਮਾਂ ਨਿਰਾਲਾ” “ਸਿੰਗਾਰ ਖੁਰਾਤੂਨ” “ਸਾਰਸੂਤ” ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਟਕ-ਇਕਾਂਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਏਧਰ ਆਕੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੱਲ ਵੀ ਸਾਫ ਸਾਫ ਦਰਸਾਇਆ । ਮਾਮਾ ਵਰੋਰਕਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸੁਰ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹਾਨੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ।

ਵਰੋਰਕਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮੋਲਿਯੇਰ ਅਤੇ ਵਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸਨ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਕੇ ਪੁਰਲਾਦ ਕੇਸਵ ਅਤਰੇ ਨੇ ਅਨੇਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਾਰਾਗੋਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ (ਹੀਥੋਆਰੂ)

ਸਨ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਮਖੌਲ ਉਭਾਉਣਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ “ਸਾਸ਼ਟਾਂਗ ਨਮਸਕਾਰ” ਤੋਂ “ਕਵੜੀ ਚੁੰਬਕ” ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਿਅੰਗ ਚਿਤਰਾਂ ਜਿਥੇ ਜਾਪੇ। ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਲੰਘਕੇ ਨਕਲ ਤਕ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ “ਲਗਨਾਚੀ ਬੋਝੀ” (ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ) “ਘਰਾਬਾਹਰੇ” “ਉਦਯਾਰਾ ਸੰਸਾਰ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਹਨ। “ਬੰਦੇ-ਮਾਤਰਮ”, ਏਨਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਤਰੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ “ਵਿਟ” ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹਰੀ ਗਦਰੇ, ਵਰਤਕ ਆਦਿ ਜਦ ਆਪਣੇ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਸੈਟ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਚਤੁਰ ਇਗਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਮਾ. ਗੋ. ਵੀ ਬਿਸ਼ੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿਤਾ ਛਡਕੇ ਰੰਗਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਤਰੇ। “ਨਾਟਯਮਨਵੰਤਰ” ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ “ਰਿਪੋਰਟਰੀ” ਬਿਏਟਰ ਜਿਹੀ ਅਪਣੂ (ਅਮੋਚਯੋਰ) ਐਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਬਸਨ ਦੇ “ਡਾਲਸ ਹਾਊਸ” ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ “ਘਰ ਕੁਲ” ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਕੁਲ-ਵਧੂ” “ਮਾਂਝੇ ਘਰ” “ਵਹਿਨੀ” “ਰੰਭਾ” ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਸ਼ ਖਟਿਆ। “ਕੁਲਵਧੂ” ਦੇ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ “ਪ੍ਰਯੋਗ” (ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) “ਨਾਟਯ ਨਿਕੇਤਨ” ਨੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੋਕੀਆ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਫਰਵਰੀ 1946 ਵਿਚ “ਅਭਿਰੂਚੀ” (ਮਰਾਠੀ) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ “ਅਸਤੋਸ਼” ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜੀਵ (ਜਾਨਦਾਰ) ਨਾਟਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ “ਨਾਟਯ ਨਿਕੇਤਨ” ਅਤੇ “ਨਾਟਯ ਸੰਗਮ”। ਸ੍ਰੀ ਰਾਂਗਟੇਕਰ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਟ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਦੂਸਰਾ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਰੰਗਭੂਮੀ ਵੱਲ ਖਿਚ ਲਿਆਉਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗਭੂਮੀ ਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਜੋ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਯਾਨੀ ਰਾਂਗਟੇਕਰ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਵਚਿਤਰਤਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਠਾਢ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਂਗਟੇਕਰ ਦੇ ਸਭ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਭ ਨਾਟਕ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਟ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਧ-ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਸ਼-ਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹੋ ਨਾਟਕ ਐਨੇ ਸਫਲ ਕਿਉਂ ਹੋਏ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਧੀਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ

(ਭਾਇਰੋਕਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਅਭਿਨਯ (ਐਕਟਿੰਗ) ਹੈ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਨਾਟਕ ਅਠਿਅੰਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਨ ਪ੍ਰਥਾਵੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਂ ਬੀਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਕੁਲਵਧੂ” ਦਾ ਇਕ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਖੇਡ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਜਿਹਾ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਯੋਤਸਨਾਬਾਈ ਭੋਲੇ ਦਾ ਵੱਧੀਆ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁੰਦਰ ਅਭਿਨਯ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਮਾਸਟਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਵ ਨੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਯੋਤਸਨਾਬਾਈ ਨੇ ਵੀ ਗਾਣੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਛੋਟੀ ਹੀ ਕਰਦਯੋਗ ਬਣਾਏ। “ਕੁਲਵਧੂ” ਨੇ ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਮਾਣ ਜਯੋਤਸਨਾਬਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਮਾਝੇ ਘਰ’ ਅਤੇ ‘ਵਹਿਨੀ’ (ਭਾਬੀ) ਏਨੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ‘ਨਾਟ-ਨਿਕੰਤਨ’ ਪਾਸ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਡਤ, ਅਵਿਨਾਸ, ਵਰਦੇ, ਮਾਮਾ ਪੇਂਡਸੇ (ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਹੋਏ ਪੁ. ਲ. ਦੇਸਪਾਂਡੇ) ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਨਾਟ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਯੋਤਸਨਾ ਮੰਗਲਾ ਗਨਡੇ, ਲਲਿਤਾ ਪਰੁਲੇਕਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਰਾਠੇ ਜਿਹੀਆਂ ਐਕਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਨਟੀਆਂ ਹਨ। ਸੌ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਜਲਾ ਹੈ।

ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ

ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਿਸਾਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਟੇਂਡਰਡ ਦੀ “ਨਾਟਯ ਸੰਗਮ” ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ “ਅਰਧਯਾ ਵਾੜੇਵਰ” (ਅੱਧੀ ਰਾਹ ਤੇ) ਨਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਕੈਸ਼ਬਾਈ ਬਾਂਦੋਡਕਰ ਅਤੇ ਸਰੋਜ ਬੋਰਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਟੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਲਮੋਹਨ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, ਕੁਣਡੇ, ਕੋਰਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਗੰਧਰਵ ਨੇ “ਕਲਾ ਵਿਲਾਸ” ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ “ਪੁਲ ਖਾਖਰੇ” (ਤਿੱਤਲੀਆਂ) “ਮੋਲਾਰਾ ਦਗੜ” (ਮੀਲ ਦਾ ਪੱਥਰ) ਅਤੇ “ਦੇਵ ਮਾਣੂਸ” (ਦੇਵਤਾ ਆਦਮੀ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਐਕਟਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਸੀ। ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ “ਪ੍ਰਵੁੱਲ” ਅਤੇ “ਸੰਯੁਕਤ-ਨਟ-ਸੰਘ” ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦਾ ‘ਨਾਟਯ-ਮੰਦਿਰ’ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਨਾ ਜੋਗ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ “ਚਿਰਰਜਾਲਾ” ਅਤੇ “ਸੋਨਯਾਦੇ ਦੇਵ” ਖੇਡੇ, ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ “ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਘ 1943 ਤੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਨਾਟ ਮਹਾਂ ਉਤਸਵ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1950 ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ “ਅਭਿਰੁਚਿ” ਦੇ “ਨਿਸ਼ਾਦ

ਔਰ ਸ਼ਮਾ” ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਨਟ ਹਨ ਪਰ ਨਾਟਕ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕਘਰ ਤਾਂ ਲੱਗ-ਪੱਗ ਹੋਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਏਤ ਹਰ ਸਾਲ ਪਿੱਛਲੇ ਥਾਕੀ ਰੋਕੜ ਵਾਂਗ ਚਾੜ੍ਹ ਹੈ। ਨਾਟ-ਮਹਾਉਤਸਵ ਹੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਸ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸਜੀਵਤਾ ਹੁਣ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਮਿਉਂਸਿਪਲ-ਨਾਟ-ਘਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ—ਅਜਿਹਾ ਅਖਬਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਬਠਾਲਾ ਜਿਹੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਉਂ ਬਣੇਗਾ ਇਹ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਦਾ ‘ਹਾਲ’ ਮਹਿੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੰਬਈ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪਰੇਲ ਦੇ ਨਾਕਰਸੀ ਹਾਲ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਟਕਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਾ ਵਰੇਰਕਰ ਦਾ ਨਾਟਕ “ਜਿਵਾ ਸ਼ਿਵਾਚੀ ਭੇਟ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਸਾਤ ਲਾਖ ਮੇ ਸੇ ਏਕ” ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਬਹੁਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਗਣੇਕਰ ਦਾ “ਨਾਟਯ ਨਿਕੇਤਨ” ਅਪਣੇ ਥਾਂ ਛਟੀ ਰੱਖੀ ਇਕ ਇਕ ਕੰਪਨੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਵਰਟੋ ਦਾ “ਰਾਣੀਚਾ ਬਾਗ” ਅਤੇ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ “ਕੋਠੇ ਏਕੇ ਵਾਲੀ” ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਸਫਲ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਦਾਮੁਅੱਣਾ ਸਾ-ਲਵਣਕਰ ਦਾ “ਨਾਟ ਸੰਘ” ਵੀ ਖੋਲ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਾ-ਜੀ ਨਾਂ ਦਾ ਤਾਮਹਣਕਰ ਦਾ ਹਸੇਣਾ-ਪਾਤਰ ਨਾਟਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਤੇ ਲਿਆਇਆ। ਸੁਕੀਨ ਨਾਟਕ-ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਕਾਣੇਕਰ ਨੇ ਸੋਮਿਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ “ਵਾਂਸ” ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਵੇ ਅਤੇ ਓਕ ਨੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਰਸੀ ਥਿਏਟਰਾਂਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ (ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸਟੇਜ ਸਨ) ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗਮੰਚ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਘਟ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ “ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਯੋਗ” ਸ਼ਿਆਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਮਰਾਠੀ ਸਟੇਜ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਤਹਾਸ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਹਾ-ਉਤਸਵ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਦ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕ ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਤਦ “ਪਰਿਮਲ” ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਮਹਾਦੇਵੀ ਵਰਮਾ, ਬੱਚਨ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੌਮਰ, ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਂਡੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਜੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ ਉਹੀ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਪਰਦੇ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਰੰਗਣ (ਕਰੀਨ ਰੂਮ ਸੰਭਾਲਣ) ਦੇ ਫੀਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਦੇਣ ਤਕ ਅਨੇਕ ਠਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ “ਵਿਆਪ” ਅਤੇ “ਉਪਾਵਿਆਪ” ਮੰਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ

ਸਾਡੇ ਤੋਰ ਤੇ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਜਨ-ਨਾਟ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਡਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਸਾਥ ਮਿਲ ਕੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆ ਸਕਣ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਨਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਏਨਾ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਤਿਹਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਵੱਧੀਆਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਯਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵੱਧੀਆਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਸੰਦ ਸੁਧਾਰਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੇਜ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਕੁਸਲ “ਰੇਜਿਸੇਰ” ਵੀ ਕਿਥੋਂ ਬਣਨਗੇ ? ਸੋਵੀਅਤ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਸਮੀਖਿਅਕ ਪੋਪੋਵ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਥਿਏਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਣਾਇਕ (ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ) ਸਮੱਸਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸਟੇਜ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ (ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ) ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਥਿਏਟਰ ਤੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਥੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ “ਡਿਕਟੇਸ਼ਨ” ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਅੱਛੇ ਨਾਟ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨੂੰ ਐਕਟਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ।

ਸਭਨਾਂ ਕਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਜਨਤਾ 'ਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। “ਨਟ ਨ੍ਰਿਤ” ਕੇਰਲ ਦੇ “ਬੁੱਲਲ” ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ‘ਸਕਸਗਾਨ’ ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਤੈਲਗੂ ਦੇ ‘ਤੋਲੂਬੋਮਲਾਟਲ’ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਦੀ ‘ਯਾਤਰਾ’ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀ “ਬੀਹੂਜਾਤੀ” ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਲਲਿਤ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ 1843 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਕਰਨਾਟਕੀ ਖੇਲ’ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਜੀ ਆਵਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਾਟਕ-ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖ “ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਥਿਯਾਤਰ” ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—“ਸੂਤਰਧਾਰ ਪਖਾਵਜ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਦ ਗਾਉਣ ਲਗਾ ਤਲ ਖਾਤਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮੌਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਟੇਜ ਛੇ ਆਉਂਦੀ ਮੌਰ ਵਿਚਾਰਾ ਥੱਕਣ ਤਕ ਨੱਚਦਾ ਚੱਲਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਾਂਤਾ ਨੱਚਦੇ ਨੱਚਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗ ਕੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀ ਕਿ ਇਹ

ਕੱਚੇ ਰਸ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਖੜੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਨੱਚਦੀ ਹੀ ਗੱਚਦੀ। ਰਾਵਣ-ਮਦੋਦਰੀ ਨੱਚਦੇ ਨੱਚਦੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉੱਜ ਹੀ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਸੀ ਵਿਸਨੂੰਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ “ਸੀਤਾ ਸੁਐਮਵਰ” ਜੋ ਸਾਗਲੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ 1843 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖੋਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਤ ਨਾਟਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਦੰਗ ਦੇ ਬੋਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ‘ਤਾਗੜ ਬੋਮ’ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਤਾਗੜ ਬੋਮ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਫਾਰਸ’ ਵੀ ਜੋੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲੇ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਵਨੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੇਗ ਆ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਦ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਧਾਰ ਲੈਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ “ਬੁਕਿਸ” ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਨਤਾ ਪੁਰਾਣਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅ-ਸੁਭਾਵਕ ਰੋਲਾ ਰੱਖਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਦ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਰੁਖਪਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠਾ ਕਿਰਲੋਸਕਰ (ਨਾਟਕਕਾਰ-ਨਠ ਅਤੇ ਨਾਟ ਨਿਰਮਾਤਾ) ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ “ਆਪੋਰਾ” ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਰਸੀ ਥਿਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਪਦਮਈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਰਚੇ। ਕਿਰਲੋਸਕਰ ਦੇ ਇਸ “ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਚਾਇਕ” (ਇਕ-ਲੋਕਟਿਕ) ਨਾਟ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਦਰਸਕ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਖਰੇਤੂ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਮਨੋਰੰਜਨ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧਣ ਲਗੀ।

ਅਰੰਭਕ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਿਸਟੋਟੀਨੀਸ ਦੇ “ਮੇਥਕ” ਕਾਮੇਡੀ ਮਗਰੋਂ ਜੈਸੇ ਜੈਸੇ ‘ਕੋਰਸ’ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਮੁੱਖ (ਪ੍ਰੋਲੋਗ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ; ਵੈਸੇ ਹੀ ਵੈਸੇ 1890 ਤਕ ਕਈ ਪ੍ਰਹਸਨ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅੰਗ ਬਹੁਤ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਭੱਦਾ (ਕਰੂੜ) ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੱਚੇ ਭਾਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਖਾਡਿਲਕਰ ਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ-ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ। 1911 ਤਕ “ਕਾਚਨਗੜੁ ਕੀ ਮੋਹਿਨਾ” “ਕੀਚਕਵਧ” “ਭਾਉਬੰਦਕੀ” ਇਤਿਆਦਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖਕੇ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਖਾਡਿਲਕਰ ਨੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰਾਣਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨਿਓਕਤੀ ਅਤੇ ਰੂਪਕ (ਓਲੰਓਰੀ) ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਤਕ ਨਾ ਚਲੇ ਸਕੇ। ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ-ਕਲਾ ਦੀ ਰੁਖ ਉੱਜ ਹੀ ਅਥੁਠ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਸੁੰਪਾਦ ਕਿਸ਼ਣ ਕੱਲਹਕਰ ਦੇ ਮੁਕਨਾਇਕ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਖ਼ ਰਾਮਗਣੇਸ਼ ਗਡਕਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਰ ਪੰਜ ਨਾਟਕ ਲਿਖਕੇ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ। ‘ਏਕਚ ਪਯਾਲਾ’ ‘ਭਾਵ-ਬੰਧਨ’ ‘ਪੁਨਯਪ੍ਰਭਾਵ’ ‘ਬੋਭਯਾਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ‘ਰਾਜ ਸਨਿਆਸ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ। ਗਡਕਰੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਰਦੂ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ :—

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯਾਤਾ ਡਾਰਗਾਰਾਮ ਬਿਨੱਲ ਉਰਫ ਮਾਮਾਵਰੋਰਕਰ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕੇਸਵ ਅਤੇ ਅਤੇ ਮੰ. ਗ. ਰਾਂਗਕਰ। ਵਰੋਰਕਰ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਦ ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਪਰਦਾਯ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਇਕਾਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੂਹੜ ਹੋਇਆ ਤਦ ਵਰੋਰਕਰ ਓਧਰ ਮੁੜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਪਾਪੀ’ ‘ਪੁਨਯ’ ‘ਸਦਾ ਬੰਦੀਵਾਨ’ ‘ਨਾਮਾਨਿਰਾਲਾ’ ‘ਸੰਸਾਰ’ ਆਦਿ ਇਕਾਗੀ ਲਿਖੇ। ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਹਿਲਾ ਛੋਟਾ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਸੈਟ ਤੇ ਖੇਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕਾਗੀ ਬੰਬੇ ਥਿਏਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਗਸਤ 1930 ਨੂੰ ਬਾਲਮੋਹਨ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਖੇਡੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਹਿਲੀ ਇਕਾਗੀ ਅਨੰਤ ਹਰੀ ਗਦਰੇ ਦੀ ਲਿਖੀ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਵਤਾ’ ਸੀ। 1930 ਤੋਂ 1935 ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੀਰ ਵਾਮਨ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ, ਅੱਪਾ ਟਿਪਟੀਸ, ਬਰਵੇ, ਮਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਿੰਦੇ, ਸਰਪੋਤਦਾਰ, ਹ. ਵਿ. ਦਿਸਾਈ, ਨਾ. ਧੋ.ਤਾਮਹਨਕਰ ਆਦਿ ਨੇ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਇਕਾਗੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡੇ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ-ਮਨਵੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਸੋਗੀਆਂ ਗਵੱਈਆਂ, ਐਕਟਰਾਂ, ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁਪ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਦਾ “ਕੁਲਵਧੂ” ਨਾਟਕ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਮਾ. ਨਾ. ਜੋਸ਼ੀ, ਅਤੇ ਆਦਿ ਦਾ “ਵਿਦਾਰਕ” ਸਮਾਜਕ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਇਬਸਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਲਈ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਵੱਧੀਆ ਸਮਿਸ਼ਰਣ (ਰਲਾਅ) ਸੀ। “ਨਾਟਯਮਨਵੰਤਰ” ਦੀ ਨਕਲ ਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਗੇ ਵੱਧੀਆ-ਨਾਟਯ-ਸੰਗਮ-ਕਲਾ-ਵਿਕਾਸ, ਨਵ-ਨਾਟ-ਸੰਘ, ਨਾਟ ਮੰਦਰ, ਲੋਕ-ਨਾਟ-ਸੰਘ ਆਦਿ। ਪਰ ਰਾਂਗਣੇਕਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੱਖਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿਤੇ ਨਾਟਕ ਅੱਛੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਐਕਟਰ। ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਭਾ, ਜੈਸ਼ੀ

ਰਾਂਗਟੇਕਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਦੁਰਲੱਭ ਸੀ ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ : ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਵ ਗੀਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ, ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਉਸਾਰੀ । ਸੁਭਾਵਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ, ਸਰਲ ਸਹਿਜ ਡਾਏਲਾਗ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਐਕਟਿੰਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਕਾਛੀ ਵਰਤੋਂ, ਘਰੇਲੂਪਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਨਟ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ਨਹਿਯੋਗ । ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੇ ਰਹਿਬਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਹੈ ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਾਸ-ਕਾਰੀਗਰ

ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਬੜੀ ਖਸ਼ਹਾਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਾਸਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ “ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਸਾਹਿਤ” ਵਿਚ, ਏਕ ਨਾਥ ਦੇ “ਭਾਰੂਨਾ” ਵਿਚ (ਜੋ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ “ਉਲਟਥਾਸੀਆਂ” ਵਾਂਗ ਕੁਛ ਅਨਓਕਤੀਆਂ ਅਧਯਵਸਿਤ (ਜਿਸ ਲਈ ਕੋਸਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ) ਰੂਪਕਾ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ “ਦਾਸਬੋਧ” ਵਿਚ ਅਤੇ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੇ ਅਭੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਹਾਸ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਦ-ਲੇਖਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ।

ਸੁੰਪਾਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕੋਲਹਟਕਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਗਦ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਲਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੰਪਾਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕੋਲਹਟਕਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ ਨਾਟਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਭ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜੀ ਦੇਣ ਹੈ। “ਸੁਦਾਮ ਯਾਚੇ ਪੋਰੇ” (ਸੁਦਾਮਾ ਦੇ ਚੰਦਰ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ “ਸਾਹਿਤ-ਬੱਤੀਸੀ” ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਸਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਬੰਧ ਹਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਦੇਵ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕਰਮਰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦੋ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਉੱਲਥਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਪੱਤਰ-ਪਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। “ਚੌਰੋ ਕ ਸੰਮੇਲਨ” “ਸਾਹਿਤ-ਸੰਮੇਲਨ ਕੀ ਪੂਰਵ ਤਿਆਰੀ” “ਚਿਤਰਕਾਰ” “ਸਿੰਗੀਤ ਕਲਾ” ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਿਬੰਧ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਨੋਦ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਮੈਂ ਹੇਠ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੁਦਾਮਾ ਦੇ ਚੰਦਰ ਵਿਚੋਂ.....

“ਇਸ ਚਾਕੀ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਤਾਲਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਤੇ ਇੰਨਾ ਚੌਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚਿਠੜਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਤਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਤਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਗੀਆ ਭੂਮੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਤਾਲੇ ਦੀਆਂ ਚੌ-ਦੋ ਚਾਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਖੋ ਜਾਣ ਤੇ ਤੀਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਚੱਲੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ, ਚੋਰ ਤਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਦੂਕ ਵੀ ਲੈਕੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਾ ਛੱਡਕੇ ਜੇਸਾ ਵੀ ਸੰਕਟ ਆਵੇ ਉਸ ਚੱਲ “ਪਿਠ ਤਬ ਜੇਸੀ ਦੀ ਜੇ” ਨੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਤਾਲੇ ਜਿਹੇ ਪਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਚਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਸਥਾਨ-ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੇਂ ਮੇਰੇ ਸੋਧ, ਵਿਚੋਂ.....

‘ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਸਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਦੇਖੋ “ਅਸਥੱਥ” ਪਿਪਲ ਵਿਚ “ਅਸ਼ਵ” ਹੈ ਹੀ ਯਾਨੀ ਅਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵੀ “ਸ਼ਵ” ਯਾਨੀ ਕੁੱਤਾ ਹੈ ਹੀ। ਯਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕੁੱਤਾ ਅਤੇ ਘੋੜਾ ਇਹ ਦੋ ਹੀ ਜਾਨਵਰ ਸਨ।

ਮਨੁੱਖ ਬਾਂਦਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇਹ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ “ਬਾਨਰ” ਵਿਚ ਨਰ ਹੈ ਹੀ।

ਅਵਯਵਵਾਚਕ ਸਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਧਰ-ਅ-ਧਰ ਜਿਸਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। “ਮਸਤਕ” ਮਸਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੋਮਰਸ ਆਦਿ ਪੀਕੇ ਸਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਓਸਨ (ਬੁਲ)—ਓ-ਸ-ਨ ਜਿਥੋਂ ਓ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।”

ਰਾਮ ਗਣੇਸ਼ ਗਡਕਰੀ

ਕੋਲਹਟਕਰ ਦੇ ਸਿਸ ਰਾਮਗਣੇਸ ਗਡਕਰੀ, ਜੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬੇਸਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਗੋਬਿੰਦਾਗੁਜ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਾਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧ “ਰਿਕਾਮਪਣਕੀ ਕਾਮ ਗਿਰੀ” (ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੰਮ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸ-ਨਿਬੰਧ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ “ਕਵੀਚਾ ਕਾਰਖਾਨਾ” (ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ) ਅਤੇ “ਠਕੀਚੇ ਲਗਨ” (ਠਕੀ ਨਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ) ਜਿਸ ਤੇ ਅਗੇ ਚਲਕੇ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਬੰਧ ਹਨ। ਕੋਲਹਟਕਰ ਵਿਚ ਜੋ ਨਰਮ-ਮਿੱਠਾ ਮਖੌਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਰਫ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀ ਕਢੇ ਪਰ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਠਹਾਕੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹਸਾਵੇ, ਉਹ ਗਡਕਰੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਰਣਾਯ ਜਾ ਛੜਕੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਡਕਰੀ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੱਢਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਡਕਰੀ ਦਾ ਹਾਸ ਕੋਲਹਟਕਰੀ ਸੰਪਰਦਾਯ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਬਦਨਿਸ਼ਟ (ਸਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਮੁੱਖ ਉੱਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਿ ਚੱਲ ਵਧੇਰੇ ਭੁਕੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਾਟਕ “ਪੁਨੱਯ ਪੁਨੱਯ” ਤੋਂ

ਹੇਠਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

(ਅੰਕ ੩, ਇਸ਼ਤ, ਕਿੰਕਣੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ—ਨੂਪੁਰ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕੰਕਣ ਸਿਪਾਹੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਯਾਚਨਾ ਦੇ ਫਿਕਰੇ ਰਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਕੰਕਣ—ਕਿੰਕਣੀ, ਸੁਣੋ ਹੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿਆਰੀ। ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮਦੇਵ, ਚਾਰ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਸ਼ (ਬੌੜਾ ਯਾਦ ਕਰਕੇ) ਅਤੇ ਇਕ ਕੌਣ ਇਹ ਸਭ ਥਕ ਜਾਣਗੇ।

ਨੂਪੁਰ—ਅੱਛਾ, ਸਿਦੇਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਕੰਕਣ—ਹੇ ਸੁੰਦਰੀ, ਤੇਰੇ ਨਕਸ਼ ਭੌਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ।

ਕਿੰਕਣੀ—ਕੀ ਮੇਰੇ ਨਕਸ਼ ਕਾਲੇ ਹਨ ?

ਨੂਪੁਰ—ਵਾਹ। ਪਦ ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਭੌਰਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਕੰਕਣ—ਤੇਰੇ ਚਰਣ ਪ੍ਰਵਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਉਰੂ ਕਮਲ ਵਾਂਗ—

ਨੂਪੁਰ—ਇਹ ਉਰੂ ਕੀ ਹਨ ?

ਕੰਕਣ—ਉਰੂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਰ, ਉਰ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ ਓਹ। ਵਿਚ ਦੀ ਬੁੜ ਬੁੜ ਮਤ ਕਰ। ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਕੇਲੇ ਦੇ ਬੰਮ ਵਰਗੀ, ਕਮਰ ਹਾਥੀ ਦੀ, ਛਾਤੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਸੁਹਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੂਪੁਰ—ਅੱਜ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਿੰਗਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵੀਰ ਰਸ ਵਿਚ ਡੁੱਬੋ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ।

ਕਿੰਕਣੀ—ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਟੋਕੋ ਮਤ।

ਕੰਕਣ—ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਘਟ ਵਾਂਗ, ਕੰਠ ਕਮਲ ਨਾਲ ਜਿਹਾ, ਅਵਾਜ਼ ਸੰਖ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕੋਇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਦੰਦ ਧਨੁਸ਼ ਵਾਂਗ, ਗੱਲ ਕੁੰਦ ਕਲੀ ਵਾਂਗ ਤੇ ਕਪਾਲ ਹਿਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਨੂਪੁਰ ਠੀਕ ਹੈ ਚਾਰੂਗਾਤਰੀ। ਤੇਰੀ ਲਲਿਤ ਲਲਿਤ (ਕੋਮਲ ਕੋਮਲ) ਮਧੁਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਦਾਸ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ, ਹਿਰਦਯ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਕੇ ਕੋਮਲ ਰਸ-ਲੀਲਾ ਵਿਲਾਸ ਨਾਲ ਜਗਦਵਿੰਦ ਸੁਕੰਧ-ਮਕਰੰਦ-ਰਸ-ਨਿਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਕੰਬੁਕੰਠੀ ਲਲਨਾਵਲਾਮ ਫੂਤ ਲਲਿਤ-ਲਤਿਕਾਵਲੀ ਮ੍ਰਿਦ ਲਦਲਦਲਿਤ ਹ੍ਰਿਦਯ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਬਥਦ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਬਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪ੍ਰੇਮੋਸੋ ਲਸਿਤ-ਹਸਿਤ-ਵਿਤੀ ਸੂਨਯ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਸਲਿਤ ਹੋਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਕਟੀ—ਬਹੁਮ-ਕਠਬਠ ਇਹੋ ਹੈ ਨਾ ।

ਕੋਕੋਣ—ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ।

ਕਿਕਟੀ—ਮੈਂ ਭੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀ ।

ਨੂਪੁਰ—ਹੇ ਚੰਦ ਰਿਕਾਧਵਲਤਨੁ ਲਤਾਨੁ-ਲਤਿਕੇ । (ਹੇ ਚਾਂਦਨੀ ਜਿਹੇ ਚਿੱਟੇ ਬਦਨ ਵਾਲੀ,) ਇਹ ਹੈ ਕਵਿਤਾ । ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਰੀ ਨਹੀਂ ।”

ਕੋਲਕਰ, ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਤਰੇ

ਗਠਕਰੀ ਮਗਰੋਂ ਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟਦੇ ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਉਂਚ ਤਾਂ ਨਰ ਸਿੰਘ ਚਿੰਤਾਮਣ ਕੋਲਕਰ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਰਮ ਬਿਨੋਦ (ਮਖੌਲ) ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਹਾਸਰਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ (ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਤੇ ਭਾਸਯ (ਪੈਰੋਡੀ) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਆਦਾ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ “ਹਾਸਯ-ਵਿਨੋਦ-ਮੀਮਾਨਸਾ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗ੍ਰੰਥ “ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ-ਆਣਿ-ਵਿਨੋਦ” ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਇਕ ਬੇਜੋੜ ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਹਾਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਹੱਸਦੇ ਕਿਉਂ ਹਾਂ ? ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲੀ ਰਸ-ਸਮੀਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ।

ਪਰੰਤੂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਧਵਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ “ਵਿਨੋਦ” ‘ਮਿਉਂਸਪੈਲਟੀ’ ਆਦਿ ਲਿਖਕੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ (ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪੇਂਡੂਪੁਣੇ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਪੁਜਣ ਵਾਲੇ) ਉਪਰੋਂਦ (ਇਹ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ “ਵਿਅੰਗ” ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ।) ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬੇਜੋੜ ਹੈ । ਮਿਉਂਸਪੈਲਟੀ ਵਿਚ ਚੋਣ ਦਾ ਜੋਸ਼ਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸਕਲ ਹੈ । ਅਤਰੇ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਜੋ “ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ” ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤੇ “ਮੀ ਉਠਾ ਆਹੇ” ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਚੋਣ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਮਾਜਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਮਾਧਵਰਾਵ ਦੇ “ਮਿਉਂਸਪੈਲਟੀ” ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤਰੇ ਦੇ ਉਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਏਥੇ ਮੈਂ ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾ. ਕੇ. ਅਤਰੇ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਛ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ :—

ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ “ਅਨੰਦ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖੀ ਭਰਿਆ ਸਮਝਾਸਟ :—

ਰੋਮਿਉਪੈਥ ਡਾਕਟਰ—ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਜਰੀ ਦੀ ਆਕਫ਼ ਨਾ ਦਿਖਾਓ । ਪਕਸੀਂ ਇਕ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਪੁੰਛ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਦਾ ਪਹੀਆ ਲੰਘ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਟੁਟ ਗਈ । ਮੈਨੇ ਇਕ ਦਮ ਰੋਮਿਉਪੈਥਕ ਕੱਲੀਆਂ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਇਕ ਦਮ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਪੁੰਛ ਫੇਰ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ।

ਡਾਕਟਰ—ਬੜੀ ਆਕੜ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ ਦੀ। ਰੱਸੜੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪੁੰਡ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਮੈਂ ਦਵਾਖਾਨੇ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਦ ਉਸਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੁੰਡ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਤਾ ਉਗ ਆਇਆ।

ਜੱਸ਼ੀ ਜੀ ਦੇ 'ਸ਼ਬਾਨਕ ਸਵਰਾਜਯ ਯਾ ਮਿਉਂਸਪੈਲਟੀ' ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ : ਪਾਠੁ ਰੰਗ-ਕੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿ ਅਮੀਰ ਵੱਲ ਝਰਾ ਵੀ ਅੱਥ ਟੇਕੀ ਕਰਕੇ ਵੇਖੇ। ਗ਼ਰੀਬ ਕੋਢੀਆਂ ਲੈਕੇ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਲੋਕੇ ਜੂਆ ਖੇਡੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੇਸਾਂ ਲਈ ਮੱਟਰਾਂ ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਸਿੰਗਾਰ ਭਰਿਆ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਅਸਲੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੇਤੂ ਨੰਗੇ ਨਾਚ ਦੇ ਯੂਰਪੀਨ ਸਿਨਮਾ ਲਈ ਭੀੜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਵਿਚਾਰੇ ਗ਼ਾਲ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣ, ਪੇਟ ਲਈ ਲੜਨ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਲੋਕ ਬੂਟ ਦੀ ਲੱਤ ਮਾਰਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਪੇਟ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧੇਨੁਬੱਲਬ—ਪਾਂਡੇ। ਪਾਂਡੇ। ਕਿੰਨੀ ਝੁੰਘੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇਨੂੰ। ਓ ਪੁੱਤਰਾ। ਤੂੰ ਬੇਰਿਸਟਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ।

ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਅਤਰੇ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦੇ ਨਮੂਨੇ—

ਮੱਲੀ ਨਾਥ—ਮੈਂ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੀ ਟਿਬੇਕਟੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ ਹਾਂ। "ਰਾਮਾਇਣ ਕਾਲ ਕੀ ਚਲਚਿੱਤਰਪਟ ਕੰਪਨੀਆਂ" ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਥੀਸਿਸ) ਲਿਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰੇਟ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਡਿੱਗਰੀ ਦਾ ਐਨਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮੈਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿੱਗਰੀ ਦਾ ਇਹ ਝੁੱਠਾ ਗਿਲਾਫ (ਉਫਾੜ) ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਣ। ਇਹ ਲਿਫਾਫਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਤੇ ਮੈਨੇ "ਅਲੀ-ਬਾਬਾ ਚਾਲੀ ਚੋਰ" ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਇਕਤਾਲੀਵੇਂ ਚੋਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ੰਤਨੂ—ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੇ ਇਹ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖੀ ਹੈ।

ਮੱਲੀਨਾਥ—ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਖਰ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਤਦ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ।

ਕਵੀ—ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਜੋਬ ਤੁਸੀਂ ਫਰੋਲਕੇ ਵੇਖ ਲਓ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਕੋ ਹੋਏ ਕੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਜੂਹੀ ਦੀਆਂ ਸੁਕੀਆਂ ਕਲੀਆਂ, ਮਸਲੇ ਹੋਏ ਰੁਮਾਲ, ਚੂੜੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਅਤੇ ਹਰੀਮਣੇ ਅਤੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਸੁਭਾਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਜੋਬਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਿ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਥਾਂ ਜਮਾਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੋਭਨਾ—ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਬਦਰਾ ਬੂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ?

ਬੰਤਨੂ—ਨਾਮ ਕਿਧਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਬੀਮੇਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਿਜਨਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾ ? ਉੱਮਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੱਦਰ ਹੋ...”

ਅਤਰੇ ਨੇ ਭੇਂਡੂਚੀ ਵੂਲੋਂ, ਨਾਂ ਦੇ ਪੇਰੋਂਡੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪੇਰੋਂਡੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਤਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾਮਣ ਵਿਨਾਇਕ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਮਰ ਪਾਤਰ “ਚਿਮਣਰਾਵ” ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਹਾਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। “ਚਿਮਣਰਾਵ” “ਚਾਰਾ ਛੱਕਨ” ਜਾਂ “ਜੀਵਸ” ਵਾਂਗ ਇਕ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਨ. ਧੌਂ. ਤਮਹਣਕਰ ਨੇ “ਦਾ-ਜੀ” ਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਜੈ ਨੰਦ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਚੱਚਾ ਜਾਂ ਸਿਵ ਸੰਝੂ ਸਰਮਾ ਵਿਚ ਅਤਿਸਿਉਕਤੀ (ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ) ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜੀਵ ਹਨ—ਮਧ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚਿ. ਵਿ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ “ਲੋਕਾ ਵੈਭਵ” ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹਾਸਰਸ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੇ ਅਖਬਾਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਰਾਮ-ਰਾਵਣ-ਜੰਗ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ। “ਲੋਕਾ ਵੈਭਵ” ਅਤੇ “ਅਯੁੱਧਿਆ-ਸਮਾਚਾਰ” ਨਾਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਿਕ ਕਤਰਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। “ਲੋਕਾ ਵੈਭਵ ਦਾ ਰੋਡੀਉ ਰੂਪਾਂਤਰ ਮੈਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚਿ. ਵਿ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉੱਲ-ਬਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਨੰਤ ਕਾਟੇਕਰ. ਯ. ਗ. ਜੋਸ਼ੀ, ਵਿ. ਸ. ਖਾਂਡੇਕਰ, ਵਿ. ਮਾ. ਦਿ. ਪਟਵਰਧਨ, ਕੈਟਪਨ ਲਿਮਯੇ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਵ ਓਕ, ਸ਼. ਕ੍ਰਿ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਪੁ. ਲ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, ਦੱਤੂ ਬਾਂਦੇਕਰ, ਭਾ. ਰਾ. ਭਾਗਵਤ, ਰਾਮਡੋਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤੀ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧੀਆਂ ਹਾਸਰਸ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਹਾਸਰਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਸਨ ਮਰਾਠੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੱਤੂ ਬਾਂਦੇਕਰ ਦੀ “ਦਾਦਾਓਂ ਕੀ ਕਾਨਫਰੰਸ” ਪਿੱਛਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ “ਅਭਯੁਦਯ” ਸਪਤਾਹਕ ਵਿਚ ਮੈਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਛਪਾਈ ਸੀ। ਪੁ. ਲ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਲੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰ “ਅਭਿਰੁਚੀ” ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਲੋਕਮਾਤਾ,” “ਵਿਸੰਗਤ ਸੰਗੀਤ” “ਸੰਗੀਤ ਚਿਵੜਾਮਣੀ, ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਮਰਾਠੀ ਪਰਿਹਾਸ (ਮਸ਼ੇਲ) ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਧੀਆਂ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਕਲਨ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਛਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੱਧੀਆਂ ਕਿਸਮ ਦੇ

ਹਾਂਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਧੀਆਂ ਹਾਸਰਸ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਜੀ ਪੈਰਮਲ ਗੋਸੁਆਮੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੇ ਜਯੋਤਿਬਰ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਬੈਟਾਈ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਸ਼ਾਮਰਾਵ ਓਕ ਅਤੇ ਪੁ. ਲ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਸੁ-ਬੱਧੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਵੇਗੀ ?

ਕਸ਼ ਸਾਹਿਤ

ਇਹ ਅਧਿਆਏ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ “ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਪਰਿਚਯ” ਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਦਰਭ (ਰੈਫਰੈਂਸ) ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉੱਜ ਤਾਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਸ਼ ਸੰਨ 1810 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਡਾਕਟਰ “ਕਰੇ” ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਫੈਲਾਓ ਓਦੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਰਨਲ ਕੰਨੇਡੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵੀ (ਸੰਨ 1824 ਈਸਵੀ) ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਿਖਸਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਮਿਤੀ (ਕਮੇਟੀ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ 1829 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿਮੇਂ ਲਿਆ। ਬਾਲ ਸਾਸਤਰੀ ਘਨਵੇ, ਕੰਗਾਧਰ ਸਾਸਤਰੀ ਫੜਕੇ, ਸਖਾਰਾਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਦਾਣੀ ਸਾਸਤਰੀ ਸੁਕਲ ਅਤੇ ਪਨਸੂਰਾਮ ਪੰਤ ਕੋਠਬੋਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਦਰ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸਾਸਤਰੀ ਕੋਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1829 ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1831 ਈ: ਵਿਚ ਮੌਲਸਵਰਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਰਾਠੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਛਪਵਾਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਅਰੰਭਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਸੇਵਾਰ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸਲੇਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਹੈ—ਇਕ ਵੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੀ ਕਿਥੇ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਥੇ ਵਿਰਤੀ ਹੀ ਸੁਲਭਤਾ (ਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਸਾਨੀ) ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੌਰ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਹੈ, ਮਾਹਰ ਵਿਚਾਰੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਚ ਖਿੜਕੇ ਝਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੋਸ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਰਾਠੀ ਵੀ ਅਪਵਾਦ (ਉਲਟ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਘੁਨਾਥ ਭਾਸ਼ਕਰ ਕੋਠਬੋਲੇ ਨੇ “ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਵੀਨ ਕੋਸ਼” “ਹੰਸ ਕੋਸ਼” “ਭਾਰਤਵਰਸੀਆ ਪ੍ਰਚਾਨ ਤਥਾ ਅਰਵਾਚੀਨ ਕੋਸ਼” “ਮਰਾਠੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼” ਆਦਿ ਕੋਸ਼ ਰੱਖੇ। ਲੋਕ-ਮਾਨਯ ਤਿਲਕ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਰਾਠੀ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਮਾਧਵਰਾਓ

ਨਾਮ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ “ਬ੍ਰਿਹਨ-ਮਗਠੀ ਕੋਸ਼” ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1922 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਆਪਣੇ ਨੇ “ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਐਡੀਸ਼ਨ “ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ” ਨਾਂ ਤੇ ਛੱਪੀ ਜਿਸ ਦੀ 1932 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਲੇਲੇ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਵਾਈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵ-ਹਾਡੀ ਨਾਗਪੁਰੀ ਸ਼ਬਦ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਏਧਰ ਗੋਪੀਨਾਥ ਤਲਵਲਕਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। 1930 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਪੁੰਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਧਰ ਵਾਮਨ ਭਿਡੇ ਨੇ “ਸਰਸਵਤੀ ਕੋਸ਼” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਵੀਨ ਗੱਦ-ਪੱਦ ਦੇ ਉਤਾਰੇ (ਹਵਾਲੇ) ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਕ ਬੋਲੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਵਿਉਤਪਤੀ ਚਕਿਸਤਾ (ਵਿਉਤਪਤੀ ਇਲਾਜ) ਸਭ ਅਰਥ ਛੱਟਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵੀ। 1927 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ “ਮਗਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਸਰਵਾਂਗੀਣ ਵਿਹਰਕੋਸ਼” ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। 1928 ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਦਾਤੇ-ਕਰਵੇ ਆਦਿ ਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। “ਮਹਾਂ-ਰਾਸ਼ਟਰ-ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼” ਦੇ 7 ਖੰਡ 1938 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਠਵੀਂ ਪੂਰਨਿਕਾ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੋਸ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 50 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਂਚਲਿਕ (ਪਹਾੜੀ) ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕਲਨ (ਇਕੱਠੇ ਰਕਨ) ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ (ਬਣਾਉਣ) ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਯੋਜਨਾ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਸੀ “ਹੇਠਲੇ 20 ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਛਾਂਟੇ ਗਏ ਸਨ—”

ਪ੍ਰਾਚੀਨ

1. ਸਿਲਾ ਲੇਖ ਤਾਮਰਪਟ
2. ਮਹਾਨੁਭਾਵੀ ਵਾਂਗਮਾਸ਼
3. ਮੁਕੰਦ ਰਾਜ ਗਿਆਨੋਸ਼ਵਰ
4. ਏਕਨਾਥ ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ
5. ਰਾਮਦਾਸੀ
6. ਅਭੰਗ ਤੇ ਸਫੁਟ ਕਾਵਿ
7. ਆਰਯ ਗੀਤੀ
8. ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਤੀ ਕਾਵਿ
9. ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਦਯ
10. ਨਿਬੰਧਕਾਲੀਨ ਗਦਯ

ਆਧੁਨਿਕ

- ਅਧੁਨਿਕ ਕਾਵਯ
ਨਾਟਯ-ਨ੍ਰਿਤਯ
ਸਾਹਿਤ (ਅਲੰਕਾਰ)
ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ (ਵਿਗਿਆਨਕ)
ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ
ਨਿਬੰਧ ਆਤਮਕ
ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤ੍ਰੀਆ
ਪ੍ਰਾਤਿਕ-ਭਾਸ਼ਿਕ
ਦਸਤਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ
ਇਸਤਰੀਓਂ ਕਾ ਸਾਹਿਤ

ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੋਸ਼ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਨੀ. ਥਾ. ਰਾਨਡੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ-ਮਰਾਠੀ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਕ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਾਣੇ ਨਵੇਂ ਮਰਾਠੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ) ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਾਨਡੇ ਕੋਸ਼ ਦੁਰਲਭ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਿੰ-ਵਾ. ਸ਼ਿ. ਆਪਟੇ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ (ਬਹੁਲਤਾ) ਪੰਜਵਾਂ ਵਾਂਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 50 ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮਾਧਵਰਾਵ ਪਟਵਰਧਨ ਨੇ 1925 ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਇਤਹਾਸ ਸੰਸ਼ੋਧਕ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੀ।

ਵਾਸੂਦੇਵ ਰਾਵ ਆਪਟੇ ਦਾ “ਬੰਗਾਲੀ-ਮਰਾਠੀ-ਕੋਸ਼” ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਨ 1925 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਬੜੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। “ਮਾਸਿਕ ਮਨੋਰੰਜਨ” ਜਿਹੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਿਰਜ ਦੇ ਕਾਤਗੜੇ ਨੇ ਹਿੰਦੀ-ਮਰਾਠੀ ਕੋਸ਼ 1928 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਮ. ਠਾ. ਵੈਂਸੰਪਾਯਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਕੋਂਕਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੋਆ ਦੀ ਰਾਜ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੂਰਯਾ ਜੀ ਆਨੰਟ ਰਾਵ ਰਾਜਾ ਧਿਅਕਸ਼ ਨੇ 1879 ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ-ਪੁਰਤਗੀਜ਼ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਇਆ। 15 ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ “ਬ” ਅੱਖਰ ਤਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ (ਬਿਆਨ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਂਕਣੀ ਦੇ ਕਈ ਕੋਸ਼ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਵੈਸੇ ਹੀ ਕੋਂਕਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੰਨੜ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮਰਾਠੀ-ਕੋਸ਼ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਜ. ਵਿ. ਓਕ ਨੇ “ਗੀਰਵਾਣ ਕੋਸ਼” ਨਾਂ ਨਾਲ 1915 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿੰ. ਵ. ਸ਼ਿ. ਆਪਟੇ ਦਾ “ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼” ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੁੰਨਾਂ—2 ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਫੇਰ ਛਪੇਗਾ।

‘ਵਿਗ੍ਰਹ ਕੋਸ਼’ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਠੀਆ ਦੇ ਰਾਜਵਾਡੇ “ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਮੰਡਲ” ਵੱਲੋਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਵਿ. ਕਾ. ਰਾਜਵਾਡੇ ਨੇ ਅਪਣੇ “ਧਾਤੂ ਕੋਸ਼” ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਰਾਠੀ ਧਾਤੂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਠਲਯੇ ਆਗਾਸ਼ੇ ਦਾ “ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ਨਿਬੰਧ” (1875) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾ. ਰਾ. ਪੀਡਿਡ ਦੀ “ਅਪਭ੍ਰਸ਼ਟ-ਚੰਦਰਿਕਾ” (1878) ਅਤੇ ਗੋ. ਸ਼ੰ. ਬਾਪਟ ਦਾ “ਵਿਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਈਪ” ਇਹੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕੰਮ 1946 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿ-ਪਾਂ ਕੁਲਕਰਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ‘ਮਰਾਠੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਕੋਸ਼’ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਰ. ਭ. ਗੋਡਬੋਲੇ ਨੇ “ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ” ਇਤਿਹਾਸ-ਨਾਮਕੋਸ਼ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਵੈਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਪੰਨ ਚਿਤ੍ਰਾਵ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ 1932 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਰਸੇਲ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਸੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਗਣੇਸ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਡਮੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਚਿਤ੍ਰਾਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ “ਮੱਧ-ਯੁਗੀਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੋਸ਼” (ਈਸਾ ਪੂਰਵ 50 ਤੋਂ ਸੰਨ 1918 ਈਸਵੀ ਤਕ) ਅਤੇ “ਅਰਵਾਚੀਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੋਸ਼” (1945 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਖਰ ਤਕ) ਇਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦੋ ਖੰਡ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਤਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੋ. ਦੇ. ਖਾਨੋਸਕਰ ਨੇ “ਅਰਵਾਚੀਨ ਵਾਂਗਮਯ ਸੇਵਕ” ਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ—“ਬ” ਤਕ ਉਹ ਆਏ ਹਨ।

ਗਿਆਨਕੋਸ਼ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਕੇਤਕਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ। 23 ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਐਨੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ “ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼” ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਚਿੱਤ੍ਰ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੈਨਿਕ ਅਤੇ ਨਮਿਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ “ਗਿਆਨ ਸਾਗਰ” ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ 1955 ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। “ਮਰਾਠੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼” 15 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਪ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਛੱਪੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੂਚੀ ‘ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਂਗਮਯ ਸੂਚੀ’ ਨਾਂ ਨਾਲ 1919 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ. ਸ਼ੰ. ਗ. ਦਾਂਤੇ ਨੇ ਇਕੱਲੇ, 1500 ਛੱਪੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ “ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ” (1800—1937 ਈ:) ਬਣਾਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ

ਛਾਪੇ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਛੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਰਾਠੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਦਸਮਲਾਖ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਗੋ. ਕਾ. ਚਾਦੋਰਤੀ ਦੀ “ਸੋਤ ਕਵੀ ਕਾਥਿ ਸੂਚੀ” ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕਰੇ ਵੇਦ ਦਾ “ਸਥਲ-ਨਾਮ-ਕੋਸ਼” ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1899 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਾਟਨ ਮੱਨਵਰਿੰਗ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਡਾ. ਗੋ. ਆਪਟੇ ਅਤੇ ਵਿ. ਵਾ. ਭਿਡੇ ਦੀ “ਮਰਾਠੀ ਵਾਕਪ੍ਰਚਾਰ ਆਣਿ ਮਹਣੀ” ਛੋਟੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਏਸੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਮੰਡਲ ਨੇ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ “ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਕਸੰਪਰਦਾਯ ਕੋਸ਼” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ 40 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕਹਾਵਤਾਂ ਅਰਥ ਸਮੇਤ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇੰਦੋਰ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਕਲਲੇ ਨੇ ਇਕ ਰਾਜਕੋਸ਼ ਨਾਮ ਨਾਲ ਰਾਜੇਟ ਦੇ ਥੇਯਾਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੋ ਖੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੋਜਾਰ ਦੇ “ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾ-ਕੋਸ਼” ਮਗਰੋਂ ਬੜੇਦਾ ਦੇ “ਸ੍ਰੀ ਸਯਾ ਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਲਪਤਰੂ” ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ। “ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ-ਕੋਸ਼” ਦਾਤੇ-ਕਰਵੇ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ 1948 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਬੜੇਦਾ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਾ. ਚਿ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਨੇ ਦਸ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ “ਵਿਆਯਾਮ ਗਿਆਨਕੋਸ਼” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਛੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ 13 ਹਜ਼ਾਰ ਲੇਖ ਅਤੇ 7 ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਤੱਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ “ਸ਼ੁਲਭ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼” ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਛੱਪ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਤਰਕਤੀਰਥ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਧਰਮ ਕੋਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਸ ਪੂੰਜਨੀਕ ਕੋਸ਼ਕੰਮ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਮਈ ਪ੍ਰਬੰਧਤ ਟੀਮ ਵਰਕ (ਸਾਂਝਾ ਕੰਮ) ਦਾ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਜੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕ੍ਰਮਸੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕ੍ਰਮਸੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਹਾਲਤ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਟਿਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ

ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇਣ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਾਰੀਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆ, ਵਾਕ-ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਣਜਾਣੇ ਵਟਾਦਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ, ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਫੁਟਕਲ ਹਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਰਿਣ (ਕਰਜ਼) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਛ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਛ ਗੱਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜਾਣਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਲਈ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਅ. ਲ. ਝ. ਕਸ਼ੈ, ਠ (ਭ, ਞ, ਝ, ਞ, ਞ) ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਦਾ ਫਰਕ ਵੀ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਵਿਜਾਪੁਰੇ ਟਾਈਪ ਤਕ ਮਰਾਠੀ-ਮੁਦਰਣ (ਛਪਾਈ) ਸੁਲਭਤਾ ਨੇ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਅੱਖਰ ਲ (ਜ) ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਚ. ਝ (ਚ, ਝ) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਧਾਨ ਅੱਖਰ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਬੜਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ 40 ਫੀ ਸਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰ ਸੇਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕਈ ਵਖਰੇਵੇਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ 'ਅਈਲ, ਗਈਲ, ਅਈਲੀ ਗਈਲੀ' ਜਿਹਾ ਭੋਜਪੁਰੀ ਮੈਥਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਵੈਸੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੇ ਉੜੀਆ ਵਿਚ ਵੀ। ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸ, ਜਾਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੰਗਲਾ ਹਿੰਦੀ ਕੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ

ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਵਿਚ ਵੱਧਿਆ ਫੁਲਿਆ ਹੈ । ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਕ੍ਰਮ ਸੰਤ, ਫੇਰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ (ਆਸਰੇ ਤੋਂ) ਕਾਵਿ, ਫੇਰ ਇਕ ਯੁੱਗ-ਭੜਕੀਲਾ ਸਿੰਗਾਰ ਜਾਂ ਭੜਕਾਊ ਵੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਲੋਕ ਗੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੀਤੀ ਬੱਧ ਕਾਵਿ ਦਾ, ਫੇਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗਰਤੀ ਦਾ ਫੁਟਣਾ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਅਰੰਭਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਕੀ-ਮਨ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਫੇਰ ਅੰਧਾਧੁੰਦ ਨਕਲ, ਮਗਰੋਂ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ-ਫਰਾਈਡ ਦੇ ਵਿਆਪਕ (ਫੈਲਵੇ) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਛਾਇਆ । ਪੁਰਾਣੀ ਲੀਹ ਛੱਡਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਫਟਪਟਾਹਟ, ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਝੁਕਾਓ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦੋ ਸਦੀ ਦਾ ਫਰਕ ਏਧਰ ਜਾਂ ਓਧਰ ਛੱਡ ਦਿਓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਸੂਖੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਸੰਸ-ਕ੍ਰਿਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਸਿਰਫ ਫਰਕ ਹੈ ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਪਦਯ ਜਿਹੇ ਗਦਯ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਏਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਮਈ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲਵੇਗਾ “ਵਿਚਾਰਬੰਦ” ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ ਦੇਖੋ :—

“ਅਨੰਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡੇ : ਅਨੰਤਾ ਦੇਵਤਾ । ਅਨੰਤ ਜੀਵ । ਗਣਨਾ ਵਿਸ਼ਯੋ ਤਲਹਵੇ ਤੇ ਅਨੰਤ : ਮਾ ਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡੇ ਗਣਨੀ ਚਿ ਤੇ ਕੇਸੇ । ਨਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਪ੍ਰਤਵੇ ਚਿੰਤਾਝਾਲੀ ਅਸੇ ਹੇ ਕਾਈ ਪਾ: ਪਰਿ ਅਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡੀਚੇ ਜੀਵ ਗਣਿਣੇ ਤੇਚਿ ਕੇਵਿ: ਨ: ਜੀਵ ਪ੍ਰਤਵੇ ਸੰਗਲਨ ਜਾਲੀ ਅਸੇ ਮਹੁਟੋਨਿ ।” (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਦੇਵਤਾ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਜੀਵ ਅਨੰਤ ਹੈ । ਗਿਣਨ ਵਿਸ਼ੈ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੈ । ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਗਿਣੇ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਏ ? ਜਿਤਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਤਨੇ ਹੀ ਚਿੰਤਰ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਕਿਦਾਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ? ਪਰ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜੀਵ ਗਿਣ । ਉਹ ਕਿਵੇਂ ? ਨਹੀਂ, ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਲਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕੇ ਹਨ ।) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

- (1) ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਯਾਦਵ ਕਾਲ (1250-1350)
- (2) ਏਕ ਨਾਥ ਦਾ ਸੋਪੰਤ ਦਾ ਬਹਮਨੀ ਕਾਲ (1350—1600)
- (3) ਰਾਮਦਾਸ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਿਵਕਾਲ (1600—1700)
- (4) ਮੋਰੋਪੰਤ—ਰਾਮਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ਵਾਕਾਲ (1700—1800)

ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਮਗਰੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 1856 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚਿਲਟ੍ਰਕਰ ਦੀ ਨਿਬੰਧਮਾਲਾ ਦੇ ਛੱਪਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਗੱਦ ਦਾ ਖਾਸ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਹਰ ਇਕ ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਕਵੀ ਨੂੰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ,

ਨਾਮਦੇਵ, ਏਕਨਾਥ, ਤੁਕਾਰਾਮ, ਰਾਮਦਾਸ ਆਦਿ ਸਭ ਦੀਆਂ ਮਰਾਠੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਛ ਕੁਛ ਵੁਟਕਲ ਪਦ-ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਨ 1894 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ “ਅਨੇਕ ਕਵੀ ਕਿਰਤ ਪਦਾਂ ਕਟਾਓ, ਲਾਵਣਯ ਆਦਿ ਪਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਭਾਗ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਕਲਿਤ (ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ) ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੰਦੀ ਪਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੀ ਏਥੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਗਿਆਨਦੇਵ ਦਾ ਪਦ 1290 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲੱਗ-ਭੱਗ ਦਾ ਹੈ :—

ਸੋਹੀ ਕਚਾ ਬੇਕਚਾਬੇ । ਨਹ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੱਚਾ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਤਜ਼ਕਰ ਖਾਕ ਲਗਾਈ ਜਾ ਕਰ ਬੈਠਾ ਬਣ ਮੈਂ ॥
 ਖੋਥਰਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਬਜ਼ਾਸਨ ਮੈਂ ਧਯਾਨ ਧਰਤ ਹੈ ਮਨ ਮੈਂ ॥
 ਤੀਰਥ ਕਰਕੇ ਉਮੋਰ ਖੋਈ, ਜਾਯੇ ਜੁਗਤਿਓਂ ਸਾਰੀ ॥

× × × × ×

ਹੁਕਮ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਕਾ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰ ਤੀਨ ਉਪਰ ਮੈਨਾ ।
 ਸਦਗੁਰੂ ਕੀ ਕਿਰਪਾ ਭਈ ਜਦ ਆਪੀ ਆਪ ਪਿਛਾਨਾ ॥

ਨਾਮਦੇਵ (1270 ਤੋਂ 1350 ਈਸਵੀ) ਦੇ ਇਕ ਪਦ “ਗੋਲਟੀ ਠਕਵਿਲਿਅਮ” ਵਿਚ ਕੁਛ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹਨ:—

ਦੇਖ ਘਨੱਈਆ । ਮੈਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀ ਬੜੀ ॥
 ਕਦਮ ਪਕੜੂੰਗੀ । ਮੈਂ ਯਾਕਰੋਂ ਜੜੀ ॥
 ਮੇਰੀ ਫੁਨਰੀ ਦੇ । ਮੇਰੀ ਦੇ ਦੁਲੱਡੀ ॥

ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਪਦ ਹੈ “ਸਾਮਯ ਰੇ ਭਜਲੇ ਹੇ ਰਾਜਾ।” ਇਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਜਿੰਨੇ ਜਨਮ ਮੈਂ ਡਾਰਾ ਹੈ ਤੁਜਕੂੰ । ਬਿਸਰ ਗਯਾ ਉਨਕੂ ਧਯਾਨਾ ।
 ਫਿਰ ਪਛਤਾਏਗਾ ਦਗਾ ਪਾਯੇਗਾ । ਨਿਕਸ ਜਾਏਗਾ ਅਵਸਾਨਾ ॥
 ਲਕਸ਼ ਚੌਯਾਂ ਸੀ ਕਾ ਫੇਰਾ ਆਵੇਗਾ ਤਬ ਚੁਪੀ ਮਿਲਾ ਯੇ ਬੰਦਕੂ ॥
 ਫਿਰਤਾ ਫਿਰਤਾ ਜੁ ਰਮਤਾ ਹੈ ਬਾਬਾ । ਕੌਨ ਰਖੇ ਤੇਰੇ ਤਨਕੂ ॥
 ਜਿਸ ਮਾਯ ਉਦਰੀ ਜਨਮ ਲਿਯੇਗਾ ਤੇਰੇ ਸੰਗਤ ਦੁਖ ਉਨਕੂ ॥
 ਗਰਭੀ ਕੀ ਯਾਤਨਾ ਸੁਨ ਮੇਰੇ ਭਾਈ । ਤਵਮਾਸ ਬੰਧਨ ਡਾਰੇ ॥
 ਨਹੀਂ ਜਗਾ ਹਲਨੇ ਚਲਨੇ ਕੁ ਬਾਬਾ । ਛੱਡਨ ਕੁ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਵੇ ॥
 ਆਯ ਲਗੀ ਹੈ ਦੇਖਤ ਅਧਿ । ਕਾਯ ਕੇ ਖਾਤਾ ਖੋਯਾ ॥”

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਮਰਾਠੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੀ

ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ “ਹਮਕੂ ਤੁਮਕੂ” “ਕਾਯਕੇ ਵਾਸਤੇ” ਆਦਿ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣਗੇ ।

ਏਕਨਾਥ (1533 ਤੋਂ 1599 ਈ:) ਦੇ ਪਦ 111 ਤੋਂ 120 ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ :—

- (1) ਬੰਦੇ ਹੁਸ਼ਾਰ ਰਹਿਨਾ ਬੇ । ਸਾਹਬੇ ਰਾਜੀ ਰਖਨਾ ਬੇ ।
- (2) ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾਜਨ ਪਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਭਾਈ, ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਕੁਛ ਜਨਤ ਨਾਹੀਂ ।
- (3) ਰਾਮ ਮੀਠਾ ਲਗਾ । ਸਬ ਸੁਖ ਹਮ ਤਯਾਗਾ
- (4) ਗੋਰਸ ਬੇਚਨ ਚਲ ਗੋਰੀ ਮਥਰਾ, ਤੁਮ ਕੇਵ ਠਾਢੇ ਨੰਦ ਕਿਸੋਰਾ ।
- (5) ਪੰਚਤੰਤਵ ਕਾ ਸ਼ਧ ਕਰੀਓ ਡਕੀਰ ਭਯੋ ਭਾਈ ॥
- (6) ਏਕਨਾ ਏਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬੀਰੋ ਇਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਮੌਲਾ ਬਸੇ
- (7) ਮਲੰਗੁ ਡਕੀਰ ਐਸਾ ਮਲੰਗੁ ਡਕੀਰ ।
- (8) ਗਾਛਲ ਹੁਆ । ਆਯੇ ਗਛਲਤ ਕਾ ਕੁਵਾ ॥
- (9) ਛੋਡਾ ਤਨ ਧਨ ਗਹੇ ਕਾ ਕਾਮ । ਜਯਾ ਸੇ ਹਰਿਸੇ ਬਦਲਾਮ ।
- (10) ਭਜਨ ਬਿਨ ਧਿਕ ਚਤੁਰਾਈ ਗਿਆਨ ॥

ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਸਿਸ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਕਵੀ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਪਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਜਿਸਨੇ ਤੁਜਕੂ ਪੈਦਾ ਕਿਆ ਕਰ ਉਸਕਾ ਸੰਦੋਗ ਰੇ

ਤੁਕਾਰਾਮ (1608—1650 ਈ.) ਦੀ ਗਾਥਾ ਵਿਚ “ਗੋਲਣੀ” ਅਤੇ “ਵਿਰਾਣੀ” ਅੰਸਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹਿੰਦੀ ਪਦ ਹਨ ਅਤੇ ਵੁਟਕਲ ਪਦਾਂ ਵਿਚ 16 ਪਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ :—

ਆਜ ਲਢੂੰ ਨਿਰਬਾਨ, ਛਾੜੇ ਧਨ ਮੰਦਿਰ ਬਨ ਬਸਾਯਾ,
ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਮਾਨਤ ਸਾਖੀ,
ਹਰਿਸੋਂ ਮਿਲਨਦੇ ਏਕ ਹੀ ਬੇਰ ।
ਕਿਆ ਕਹੂੰ ਲਹੇਂ ਬੁਝਤ ਲੋਕਾ
ਕਬ ਭਰੂ ਪਾਈਂ ਚਰਨ ਤੁਮਾਰੇ ਦਾਸੋਂ ਪਾਛੇ ਦੌਰੇ ਰਾਮ
ਕਾਹੇ ਰੋਵੇ ਅਗਲਾ ਮਰਨਾ,
ਕਾਹੇ ਕੂਲਾ ਧਨਸਮਤੀ ਘਭੋਰ,
ਦੇਖਤ ਆਖੇ ਬੂਠਾਂ ਕੌਰਾ
ਕਿਆ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਕਬਨ ਚੁਕੀ ਭਈ

ਰਾਮਦਾਸ (1608—1681 ਈ.) ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

ਚਾਤੁਰ ਚਾਤੁਰ ਸੇ ਭਟਕਾ, ਰਘੂਰਾਜ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਘਮੰਡੀ ਗਾ ਜੰਤੂ ਹੈ,

ਮਿਆਂ ਮਨੂ ਮਨੂ ਆਸਾ ਲਗਾਵੇ ਵੋ, ਹਾਤ ਚਕ੍ਰ ਤਿਸੁਲ ਵਿਚਾਜੇ ਆਇ ।

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਕੇਸਵ ਸੁਆਮੀ (1628 ਈ:) ਦੇ ਕੁਛ ਪਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ :—

- (1) ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਪੰਦਾ ਸਾਰਾ ਛੱਡ ਦੀਆ ਭਾਈ ।
ਹਥਿਆਰ ਸੇ ਨਜ਼ਰ ਬੜੇ ਸਾਹਬੇ ਸੌਂ ਲਾਈ ।
- (2) ਕਹਾਂ ਕਾ ਪਾਪ ਕਹਾਂ ਕਾ ਪੂਨ । ਹਮ ਤੋਂ ਭਯੇ ਹੈ ਸੂਨ ਕੈ ਸੂਨ ।
- (3) ਬੱਚਾ ! ਕਰਲੇ ਬਿਬੇਕ । ਸ਼ਬਸੇ ਸ਼ਬਸੋਂ ਏਕ । ਬੱਚਾ । ਬਾਹਰੇ ਮਤ ਦੇਖ । ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਅਲੇਖ ।
- (4) ਹਾਰ ਮੁੰਡੇ ਹੁਸ਼ਾਰ ਮੁੰਡੇ ਦੇਖ ਮੁੰਡੇ ਦਾਈ ॥
ਚੋਂਗੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖ ਬਾਬਾ ਨਜੀਕ ਇਲਾਹੀ ।

ਮਧਯੁੱਗ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਤ ਸੋਹਿਰਾਬਾ ਅੰਬੀਏ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਪਦਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖ ਮੈਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ “ਆਜ” ਵਿਚ 1943 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ।

ਮਤਲਬ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਬਦਰੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਤਕ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਰੱਸਤੇ ਰਾਮ ਜੋਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ । ਮਰਾਠੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪੰਕਤੀ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ, ਫੁੱਫਦੰਤ ਆਦਿ ਨੇ ਮਰਹੱਠ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਕਵਚਿਤ ਮਰਹੱਠ-ਵਧੂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਦੇਵ ਦੇ “ਜਾਤੀ ਵਿਲਾਸ” ਵਿਚ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਅਰਵਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਉਦਹਾਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । “ਭਾਰਤੋਂਦੂ” ਜਾਂ “ਨਿਰਾਲਾ” ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਪਦ ਕੁਛ ਅਪਵਾਦ (ਉਲਟ) ਸਰੂਪ ਹਨ ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੋਰ ਵੱਧਿਆ । ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਜੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਉਤਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਉਹ ਜੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ, ਮਧਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ “ਮਾਝਾ ਪ੍ਰਵਾਸ” ਅਤੇ “ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ” ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੋਰ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ । ਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਆਪਟੇ ਦੇ “ਉਸ਼ਾਕਾਲ” ਅਤੇ “ਗੁਡਾਲਾਪਣ ਸਿੰਘ ਗੋਲਾ” ਆਦਿ, ਬਾਲ ਚੰਦਰ ਨੇਮਚੰਦ ਸ਼ਰਾ ਦੇ “ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ, ਅਤੇ “ਫੱਤਰਸ਼ਾਲ” ਇਤਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ । ਵਾਮਨ ਮਲਹਾਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਗਿਨੀ ਅਤੇ “ਆਸ਼ਰਮ ਹਾਰਿਣੀ” ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹਰੀ ਭਾਉ ਉਪਾਧਯ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਸਾਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ “ਸ਼ਯਾਮੀਚੀ ਆਈ” ਦਾ ਗੋਪੀਬੱਲਤ ਉਪਾਧਯ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਿ. ਜ. ਖਾਂਡੇਕਰ ਦੇ “ਕੁੰਦਬਪ” ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ

“ਸੂਖਮਾ ਸ਼ੋਧ” ਦਾ ਅਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹਨ। “ਉਲਕਾ” ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮੈਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਨਾਵਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਵ ਮਰਾਠੇ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਛ ਕਹਾਣੀਆਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਉੱਲਥਾਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਮਨ ਘੋਰਪੜੇ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ “ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਮਾਲਾ” ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਭਾਗ) ਪਰੇਤੂ ਇਹ ਫੁਟਕਲ ਇਕ ਦਰਜਣ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਐਨਾ ਉੱਨਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਏਧਰ ਮਾਮਾ ਵਰੇਰਕਰ, ਮੁਕਤਾਠਾਈ ਈਕਸ਼ਤ ਅਤੇ ਮੋ. ਗ. ਰਾਂਗਟੇਕਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ “ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਅਰਜਣ-ਯੁੱਧ” ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਰਸਿੰਘ ਚਿੰਤਾਮਈ ਕੋਲਕਰ ਦੀ ਉਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਛਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਤਾਂ ਚਿਰਾਗ ਲੈਕੇ ਭਾਲਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਇਦ ਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਿਲਣ, ਜਿਵੇਂ ਦੂ. ਆ. ਤਿਵਾੜੀ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਸਾਂਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਆਦਿ ਕੁਛ ਨਾਮ ਹਨ। ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ “ਰਾਜਯੋਗਿਨੀ” ਨਾਟਕ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗਰਭ-ਅੰਕ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਜੈਪ੍ਰਿਅ ਦੱਖਣੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੱਫੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਂਜ ਅਚਾਰੀਆ ਮਹਾਂਵੀਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਦੀ ਗੱਦ-ਸੈਲੀ ਪਰ ਅਤੇ ਮਾਖਨ ਲਾਲ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਛਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮਰਾਠੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਲਨ ਦੇ ਸਾਬਕ ਸਭਾਪਤੀ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਵਰਗ-ਵਾਸੀ ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਸਪਰੇ, ਸਗਰਗਵਾਸੀ ਸਯਾਜੀ ਰਾਵ ਗਾਇਕ ਵਾੜ, ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਬਾਬੂ ਰਾਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਗੜਕਰ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰਾਠੀ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :—ਪੰਡਤ ਸਾਤਵ ਲੇਕਰ, ਲੱਛਮਣ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਦੇ, ਸਰਦਾਰ ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਕਿਥੇ, ਕਮਲਾ ਬਾਈ ਕਿਥੇ, ਗੋਪਾਲ ਦਮੋਦਰ ਤਾਮਸਕਰ, ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦਿਵੇਕਰ, ਅਨੰਤ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਅਲਤੋਕਰ, ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਵਿਅੰਕਟੇਸ਼ ਪੁਣਤਾਂ ਬੇਕਰ, ਕਾਕਾ ਕਾਲੇਲਕਰ, ਦਾਦਾ ਧਰਮ-ਅਧਿਕਾਰੀ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਵਾਮਨ ਘੋਰਪੜੇ, ਗ. ਰਾ. ਵੈਂਸ਼ਯਾ ਯਨ, ਜੋਗਲੇਕਰ, ਦੱਤ ਵਾਮਨ ਪੰਤਦਾਰ, ਰਾਰ. ਖਾ ਡਿਲਕਰ, ਭਾਸਕਰ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਭਾਲੇਰਾਵ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਅਨੰਤ ਗੋਪਾਲ ਸ਼ਵਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕਰਮਰਕਰ, ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਾਮ ਰਾਵ ਚਿਤਾਬਰੇ ਕਜਾਨਨ ਮਾਧਵ ਮੁਕਤੀਬੰਧ, ਮੈਨਾਵਤੀ ਮਾਟੇ ਤਾਰਾ ਪੰਤਦਾਰ ਆਦਿ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਉੱਲਥਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ: ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਦ, ਨਾਨਕ, ਮੀਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਪ੍ਰਸਾਦ, ਰਾਹੁਲਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ, ਜੈਨੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਅਗੇਅ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ-“ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦਾਚਯਾ ਗੋਸ਼ਟੀ” (ਦੋ ਭਾਗ) ਅਨੰਦ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਉਲਥਾਇਆ ਹੈ, ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦੇ “ਬੋਲਗਾ ਸੇ ਗੰਗਾ” “ਜੇ ਯੋਧਾ” ਅਤੇ “ਸਿਘ ਸੰਨਾਪਤੀ” ਸ. ਅ. ਮੋਡਕ ਅਤੇ ਵਿਅੰਕਟੇਸ਼ ਵਕੀਲ ਨੇ, ਜੈਨੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਾ “ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ” ਅ. ਮ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਅਤੇ ਮੈਨੇ । “ਅਗੇਅ” ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਲਥਾਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਥਲੀ ਸ਼ਰਨ ਗੁਪਤ, ਪੰਤ, ਮਹਾਂਦੇਵੀ, ਨਿਰਾਲਾ, ਬੱਚਨ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਅਸ਼ਕ, ਰਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੇ ਕੁਛ ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਉਲਥਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਹੈ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਵੈ-ਸਿਖਸ਼ਕ ਤਾਂ ਕਈ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਭ ਲੋਕੀਂਦਾ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਕੰਮ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਯ. ਨ. ਮੱਘੇ ਗ. ਰ. ਸਰਵਟੇ, ਯਸ਼ਵੰਤ ਤੋਂ-ਦੁਲਕਰ, ਰ. ਸੰ: ਕੋਲਕਰ, ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਆਦਿ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ, ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ, ਅਵਧ ਨਾਰਾਇਣ ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹਨ ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਤਰ “ਹੰਸ” ਨੇ ਸੰਨ 1934 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ “ਭਾਰਤੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ,” ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ “ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਰਤੀ” “ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ” ਆਦਿ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਛ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਏਨਾ ਨਾਲ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ । ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਨਿਰਮਾਣ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੀਤਰ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼-ਵਿਆਕਰਣਕ ਸਵੈ-ਸਿਖਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵੱਧੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ।

ਦਿਨਸਾਈਕਲੋ ਪੀਡੀਆ ਆਡ ਲਿਟਰੇਚਰ

ਲੇਖਕ : ਸਿਪਲੋ

ਮਹਾਂ ਰਾਸਟਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਮਰਾਠੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਤਿਕੋਨ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਦਮਨ ਤਕ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੋਆ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤਿਕੋਨ ਦਾ ਸਿਰਾ ਨਾਗਪੁਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਅਥਾਈ ਲੱਗ-ਭੱਗ 21 ਲੱਖ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ।

ਦੇਖੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਆਨ (ਸੰਧਕ੍ਰਿਤ) ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਸਕਲ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਕਲ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਲੱਗ-ਭੱਗ ਰੱਬਸੀ ਵੇਲੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਸਕਲ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 1188 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅਗਾਠ ਵਧੂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪੁਰਾਣੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋ ਸਚਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਚਰਣ ਹੈ। ਪਰ “ਪਵਾਦ” ਅਤੇ “ਲਵਾਨੀ” (ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਗੀਤ) ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਓਵੀ ਮੀਟਰ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਜਾਂ ਚਿਆਨ ਦਾ ਮਤਲੱਬ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਰਾਠੀ ਮੀਟਰ “ਅਭੰਗ” ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਲੀ ਡਾਵ ਪ੍ਰਕਟਾਉਣ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੀਟਰ ਅਪਣਾ ਲਏ।

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਮੀਟਰ ਬਣਾ ਲਏ ।

ਪੁਰਾਣੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸੂਰਤ ਪੁਰਾਤਜਤਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ । ਪੰਡਰਪੁਰ ਦੇ ਵਿਛੋਵਾ ਦੇ ਵਾਰਕਾਰੀਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਾਥ ਪੰਥ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਨੇਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧਤ ਸੀ । ਏਸੀ ਯੋਗ, ਦਿਮਾਗੀ ਸਰੀਰਕ ਸਭਿਅਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ । ਰਾਮਦਾਸੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਥ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਮਾ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ । “ਅਨੰਦ” ਅਤੇ ਦਤਾ ਪੰਥਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਰਿਵਾਇਤ ਨੇ ਮੁਕੰਦਰਾਜ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਵੇਕਾ ਸਿੰਧੂ (1188 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ) ਅਤੇ ‘ਪਰਮਾਰਮਰਿਕਤ’ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ । ਉਹ ਇਕ ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ‘ਮਹਾਨਭਾਵ’ ਪੰਥ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਰਾਠੀ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਾਲਵਧ ਤੇ ਉਦਾਖਗੀਤਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਸਕਰ ਭੱਟ ਅਤੇ ‘ਰੁਕਮਣੀ ਸੁਐਮਬਰ’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨਰਿੰਦਰ ‘ਵਛਾਹਰਨ’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਮੋਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਭੱਟ ਜਿਸਨੇ ਕਿ ਚੱਕਰਧਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਘਰ ਕਾਵਿ-ਯੋਗਤਾ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਭਾਸਕਰ ਭੱਟ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਲੱਗ-ਭੱਗ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਪੰਥ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਪਣਾ ਲਏ । ਏਸ ਲਈ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਵਾਂਦੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ।

ਜਨਾਨਦੇਵ ਜਾਂ ਜਨਾਨੇਸ਼ਵਰ (1271—96 ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਠਾਥ ‘ਜਨਾਨੇਸ਼ਵਰੀ’ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ 9 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਓਵੀਜ਼ (ਛੰਦ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ)

ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। 'ਅਮ੍ਰਿਤਾਨੁ-ਭਵ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖੁਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਤਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਘੱਟ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਵਰਕਰੀ ਨੇ 'ਜਨਾਨੇਸ਼ਵਰੀ' ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਕਿੰਨਾ ਇਸ ਨੇ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜਨਾਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਵਿਠੋਵਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਦੇਣਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਦੇਣ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਕੜੇ 'ਅਭੰਗ' ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਿਚੌੜ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਨਾਨਦੇਵ ਦੀ ਮਹਾਨ ਬੋਧਰਤਾ ਦੇ ਅਭੰਗ ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਵੀ ਵਰਕਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਅਭੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਜਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਭੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭੰਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦੀ ਜੋ ਲੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਨੌਕਰਾਨੀ ਜਨਾਬਾਈ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਗੌਰਾ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਘਮਾਰ ਸੀ, ਦੇ ਵਹਾਓ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਗੁਰੂ ਬਿਠੋਵਾ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਨਰਹਰੀ ਇਕ ਸੁਨਿਆਰ ਸੀ, ਸਾਂਵਤਾ ਇਕ ਮਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋਗਾ ਇਕ ਤੋਲੀ ਸੀ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਭੈਣ ਮੁਕਤਾਬਾਈ ਆਪਣੇ ਤਤੀਚੀ ਅਭੰਗਾਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸਨ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਨੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਏਕਨਾਥ ਦਾ ਦਾਦਾ ਭਾਨੂੰਦਾਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਲੈ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਕਨਾਥ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਗੁਰੂ ਜਨਾਰਧਨ ਸੁਆਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਤਾ-ਪੰਥ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹਾਨ ਲਿਖਤਾਂ 'ਏਕਨਾਥੀ ਭਾਰਵਤ' ਅਤੇ ਭਗ

ਰਬ ਰਮਾਇਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਓਵੀਜ਼ ਹਨ। 'ਰੁਕਮਣੀ ਸੁਅੰਮਬਰ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਦਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਿਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਿ ਐਡਿਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਮਈ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਚੁਲਾਚੇ ਉਸਨੇ ਨੇਧਨਨਦੇਵ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਚੈਤਨਾ (ਪੰਨਟਾਂਡ) ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੰਮੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾਸੋਪੰਤੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾਨਵਾ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਓਵੀਜ਼ (ਛੰਦ) ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦੀਆਂ 50 ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਏਕਨਾਥ ਦੇ ਪੋਤੇ ਮੁਕਤੋਸਨਰ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਕਾਵ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ' ਨੂੰ ਮਠਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹੋਨ ਲਿਖੀਆਂ ਅਸਲ ਦਾ ਕੁਛ ਖਾਕਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜ "ਪ੍ਰਵਾਸ" ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਹ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਠਾਣੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਨਦਾਰ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

'ਮੁਕਤੋਸਵਰ' ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚੁਲਦੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਹਸਤੀਆਂ, ਤੁਕਾਰਾਮ, ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਵਾਮਨ ਪੰਡਤ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਖੀਰਲੇ ਨੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀਪਕ, ਲਿਖਿਆ। ਚੀਜ਼ ਤੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੈਟਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਖਰਵੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੂਜੇ ਅਭੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਬਾਣੀਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੇਸ਼ੇ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਹ ਇਕ ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਦਨੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ

ਤੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਮਈ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਈਆਂ 'ਚ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਲਥਾਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸੁੱਹਣਾ ਗੁੱਲਦਸਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਦਾਸ ਘਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸੁੱਲਭੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਜੋ ਕਿ ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਾਸ ਬੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਲੰਮੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਤੇ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਾਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਦਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਭਜਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੇ ਅਭੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਡਤ (ਵਿਦਵਾਨ) ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਾਮਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਖ਼ੂਬ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਰਾਠਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇਜਰ ਸੀ, ਅਨੰਦਤਨਯਾ ਅਤੇ ਰਘੂਨਾਥ ਪੰਡਤ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਮਯੰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। 'ਨਿਰਜਨਾ ਮਧਾਵਾ' ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਨ। ਮੁਕਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਬੇ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਐਨਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਏਸ ਦੇ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਧਯਾਰਨਵਾ' ਨੇ ਭਗਵਤ ਦੇ 10 ਕਾਂਡ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਉੱਢੀ ਰਿਵਾਇਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ।

ਮਰੋਪੰਤ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਡਤ ਰਿਵਾਇਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਰਾਠੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਭਗਵਤ ਆਰੀਆ ਭਾਰਤੋ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪ

ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਗੀਤਾਡਮਕ (ਪਰ ਲੰਬੀ ਕਵਿਤਾ) ਕਾਕਾਵਲੀ ਹੈ। ਮੋਰੋਪੰਤ ਆਰੀਆ ਮੀਟਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰੀਆ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮੀਟਰ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਕਬੂਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਹਨ।

ਸੈਂਕੜੇ ਗੀਤਾਡਮਕ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਮਾਧਵ ਮੁਨੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਕ ਰਿਵਾਇਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਅਮਰਤ ਆਰਯ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਲੱਭਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਕਾਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਾਲੂ ਸੰਗੀਤ ਭਰੇ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮਾਹੀਪਤੀ ਇਕ ਸਾਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਉਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਤਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਵੈਲਡ (ਇਕ ਗੀਤ) ਦੀ ਪ੍ਰਵੱਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ (ਪਵਾਦਾ) ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਵੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਕੈਡਮਿਕ ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਸੀ। ਲੰਬੀ ਖਿਆਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਕਿ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੀਟਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਏਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ Poetic Feruor ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਵੈਲਡ (ਪਿਆਦਾ) ਉਦਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਵੈਲਡ ਦੀ ਸਾਬਿਨ ਨਵਾਨੀ ਜਾਂ ਪਿਆਰ-ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਫੇਬੇ ਫੇਰ ਅਕੈਡਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਝਬੂਝ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਮੋਤਰਾ ਮੀਟਰ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਵਾਨੀ ਝਿਕ ਛੋਟਾ ਗੀਤ ਹੈ।

1800 ਤੋਂ 1874 ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਾਰਤਕ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਮਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖਿਆਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ ਹਿੰਦ-ਵਾਦੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਭਾਰੀ ਸਾਫ਼ਤਕ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੇ ਅਭੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਕ੍ਰਿਪ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਤਾਤੀਆਂ ਗੋਡਬੋਲੇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਜਾਵਾਡੇ ਤੇ ਪਰਾਖੇ ਵਰਗੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਰਾਮੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਹਾਂਦੇਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕੋਲਾਤਕਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਓਥੈਲੋ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1843 ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਡਰਾਮੇ ਵੇਖੇ। ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੋਕ ਹਿਤਵਾਦੀ ਨੇ ਸੱਚਵਾਨਾ ਦਾ ਸਕੂਲ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਉਲੇ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਨਿਕੰਮਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਖਾਰੇ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਪਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਹਿਤਵਾਦੀ ਦਾ “ਸਤਾਪਾਤਰ” (ਗੁਪਾਲ ਹਰੀ ਦੇਸਮੁਖ ਉਪਨਾਮ) ਵੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਇਕ ਤੱਕੜਾ ਉਥਲ-ਪਥਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਪਦਮਨ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਈਸਾਈ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਰਗੇ ਦੂਜੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਈਸਾਈ ਮਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗਤਬਤ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਗ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਗੰਬਰ ਰਾਠਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਓਰੈਂਟੀਅਲ ਵਿਦਵਾਨ ਭੰਡਾਰਕਰ ਅਤੇ ਐਮ. ਐਨ. ਕੁੰਤੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਦੇਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

‘ਨਿਬੰਧਸਾਤ’ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਰੰਭ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪੱਛਮੀ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਲੜੀ (ਇਕ ਮਾਸਕ ਜੋ ਕਿ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿਪਲੂਨਕਰ (1850—82) ਸਨ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਰਾਠੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਅੰਡੀਸਨ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੌਥਿਆਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਚੁੱਨਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੌਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਰਾਠਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਸੂਝਬੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਅਗਰਕਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਚਿਪਲੂਨਕਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਅਗਰਕਰ ਨੇ ਮੋਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰੇ

ਬੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਲੜਦਿਆਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਅਸ਼ਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਿਲਕ ਏਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ' ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਮਰਾਠੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ (1890—1990) ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਐਨ. ਸੀ. ਕੋਲਕਰ ਅਤੇ ਐਸ. ਐਨ. ਪਰੰਜਪੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੇਖੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੱਫ਼ਤਾਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੁਣ ਆਪਣੀ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰਾਠੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਜੀ ਲੇਖ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਹੁਣ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

1874 ਤੋਂ 1920 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਡਰਾਮੇ ਨੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1880 ਵਿਚ ਕਿਰਲੋਸਕਰ ਨੇ ਸਦਾ ਮਕਬੂਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੁਭੱਦਰਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਸਕੁੰਤਲਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵਲ ਨੇ ਸੈਸਕ੍ਰਿਤ ਮਰੀਛਾਕਾਗੀਕਾ ਦਾ ਉੱਲਥਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਨਾ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਾਦੰਬਰੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਰਾਮਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਇਤਹਾਸਕ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਖਾਡਿਲਕਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਰਾਠੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਸੈਕਸ਼ਪੀਅਰ ਟੈਕਨੀਕ ਦਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਥਿਆਸਕ ਡਰਾਮਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਕਿਚਕਾਵਧ' ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਰਿਹਾ। ਐਸ. ਕੇ. ਕੋਲਾਤਕਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਡਰਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੈਕਸ਼ਪੀਅਰ ਬੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਡਕਰੀ (F. L. C. A. 1917) ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਰਾਮਾ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਤੁਕਾਰਾਮ ਵਰਗੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਡਰਾਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਗਰਮ ਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਕਬੂਲ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ ਆਪਣੇ ਦੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਤਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਛੁੱਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁਲੀਲ ਹੋ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲੱਗ-ਭੱਗ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੀਤਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਏਸ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਬਜੈਕਟਿਵ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੀਟਰੀਕਲ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਣ ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮਰਾਠੀ ਮਾਤਰਾ ਮੀਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕੈਸ਼ਵਵਾਸਤੂ ਨੇ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੁੰਡ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦਾਗ੍ਰਜ (ਡਰਾਮਾ ਲੇਖਕ ਗਡਕਰੀ ਦਾ ਉਪਨਾਮ) ਤਿਲਕ ਵਿਆਯਕ ਅਤੇ ਮਾਧਵਾਨੁਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਐਸ. ਕੇ. ਕੋਲਾਤਕਰ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਇਕ ਅਜ਼ਾਦ ਰਿਵਾਇਤ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਗਡਕਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਿਅੰਗ ਵੱਲ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ। ਹਾਸਰਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੈਪਟਨ ਲਿਮਯੇ, ਪੀ. ਕੇ. ਅਤਰੇ ਅਤੇ ਸੀ. ਵੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਕੋਲਾਤਕਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਰਵੀਕਿਰਣ ਮੰਡਲ' ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਇਕ ਡਰਾਮਾਟਿਕ ਗੀਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬੜੇ ਸੁੰਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੈਰੋਡੀ ਦਸ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਪੀ ਕੇ ਅਤਰੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਮਾਧਵ ਜੁਲੀਅਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਵੀ ਕਿਰਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੀ, ਦਾ ਸੁਧਾਰਕ ਕਾਵਿ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਵੱਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਜਿਸੂ ਗੀਤ' (ਬੋਚਿਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ) ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਗੀਸਾ ਲੰਮੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸਵਜੁਤ ਨੇ ਸਾਨੇਟ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਹੁਣ ਇਕ ਪਾਇਦਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ। ਏਥੇ ਖੁਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਹਿਮਾਇਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਏਥੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿਨੇਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਝ ਕਰਕੇ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ। ਭਾਵੇਂ ਪੀ ਕੇ ਅਤਰੇ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਡਰਾਮੇ ਦੀਆਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ

ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗਮੰਚ ਸੰਸਥਾ ਵਰ੍ਹੇ ਭੇਡ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਮਨਾਈ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਇਕਸਮ ਟੈਕਨੀਕ ਸੈਕਸ਼ਨੀਅਰ ਟੈਕਨੀਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਐਨ. ਐਸ. ਫੜਕੇ ਏਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾਵਲਿਸਟ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਲਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਦੀ ਤੱਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਇਹੋ ਹੀ ਬੀ. ਐਸ. ਖਾਡੇਕਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੈਕਨੀਕਲ ਤਰੁਟੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੌਰ ਤੇ ਜੀ. ਟੀ. ਮਧੋਲਕਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਜ ਦਾ ਇਕ ਰਿਵਾਜ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬੀ. ਐਸ. ਖਾਡੇਕਰ ਨੇ ਅਜੇ ਪੁਸ਼ਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫੜਕੇ ਅਤੇ ਵਾਈ. ਜੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਦਵਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੇਖਾ ਨੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬਿਊਰੀਆਂ ਦਾ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਛਾਣਬੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਿਊਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਰ. ਡੀ. ਰਾਨਾਡੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮਿਸਟੀਸਿਜ਼ਮ ਇਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ' (ਪੁੰਨਾ) ਸੀ. ਏ., ਕਿਨਸੈਡ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਟੇਲਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਪੇਨਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਡਰਪੁਰ ਤੇ ਸੈਕਨੀਕਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਮਰਾਠੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਬਦ।

National Library,
Calcutta-27.

DBA000005819PAN